

ตอนที่ 1 การปกครองของไทย

วิไลเลขา อารรณสาร

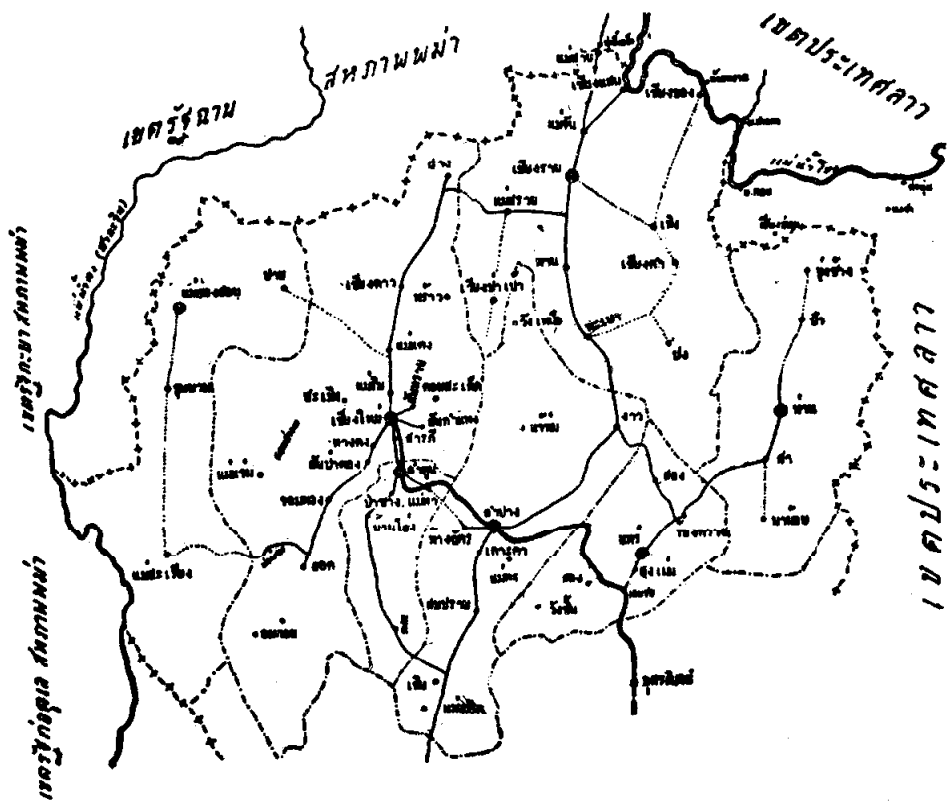
บทที่ 1

การปกครองในสมัยสุโขทัย

ในเรื่องของการปกครองนี้ ประเด็นสำคัญที่จะนำมาวิเคราะห์ก็คือ ลักษณะของสถาบันกษัตริย์ ระเบียบการปกครองในส่วนกลาง คือในเขตเมืองหลวง ระเบียบการปกครองในส่วนภูมิภาคและท้องถิ่น คือในเขตนอกเมืองหลวงออกไป และระเบียบการปกครองในเขตประเทศราช ก่อนที่จะกล่าวถึงการปกครองของอาณาจักรสุโขทัย สมควรที่จะพิจารณาถึงลักษณะการปกครองของอาณาจักรคนไทยอื่น ๆ ที่ก่อตั้งขึ้นในบริเวณตอนเหนือของลุ่มน้ำเจ้าพระยาในระยะเวลาก่อนหน้าหรือระยะใกล้เคียงกับอาณาจักรสุโขทัย เพื่อเป็นแนวทางให้สามารถทำความเข้าใจลักษณะการปกครองของสุโขทัยได้กระจ่างแจ้งยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะลักษณะการปกครองของอาณาจักรสุโขทัยหลายประการมีความคล้ายคลึงและสืบเนื่องมาจากลักษณะการปกครองของอาณาจักรคนไทยในรุ่นแรก ๆ ลักษณะการปกครองดังกล่าวนี้ ยังสืบทอดมาถึงสมัยอาณาจักรอยุธยาอีกด้วย

การศึกษาเกี่ยวกับอาณาจักรโบราณของคนไทยในเขตตอนเหนือลุ่มน้ำเจ้าพระยา ยังมีอุปสรรคอยู่หลายประการ อุปสรรคประการสำคัญสำหรับนักประวัติศาสตร์ก็คือ การขาดแคลนเอกสารที่มีลักษณะเป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์อย่างแท้จริง การศึกษาค้นคว้าในขณะนี้ ส่วนใหญ่ได้ศึกษาจากเอกสารประเภทตำนาน ซึ่งก็มีจำนวนไม่น้อยนัก ดังเช่น ตำนานสิงหนวัติกุมาร ตำนานจามเทวี ตำนานชินกาลมาลีปกรณ์ ตำนานมุลศาสนา พงศาวดารโยนกเชียงแสน พงศาวดารเหนือ พงศาวดารพื้นเมืองเชียงใหม่ เป็นต้น¹ ตำนานเหล่านี้มีเนื้อหาเกี่ยวกับอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์เจือปนอยู่เป็นอันมาก ทั้งการให้ระยะเวลาที่เกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ นี้ ก็ยังต้องทำการศึกษาค้นคว้าให้ต่ออีก แต่กระนั้นก็ตาม เมื่อนำเอกสารประเภทตำนานเหล่านี้มาพิจารณาเปรียบเทียบกันแล้ว เราก็ยังสามารถดึงเนื้อหาสำคัญบางอย่าง ซึ่งมีประโยชน์ในการศึกษาเกี่ยวกับลักษณะการปกครองของอาณาจักรทั้งหลายของคนไทยในสมัยแรกออกมาได้บ้าง ดังเช่น อุดมการณ์ในการปกครองอิทธิพลของศาสนาต่อการปกครอง ลักษณะการขยายอาณาเขต และความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักร

มีผู้กล่าวว่า แม้ตำนานจะไม่ได้ให้เรื่องราวที่เป็นความจริงแท้ทางประวัติศาสตร์ แต่ตำนานก็สามารถถ่ายทอดอุดมการณ์หรือแบบฉบับในการดำรงชีวิตของมนุษย์ได้ (While myths and legends about gods or superhuman beings do not relate stories that are historically or empirically true, they convey archetypal or paradigmatic truth)²

ลานนาไทย

จาก บุญช่วย ศรีสวัสดิ์ เชียงใหม่และภาคเหนือ สำนักพิมพ์คลังวิชา กรุงเทพฯ พ.ศ. 2504

การก่อตั้งของอาณาจักรของคนไทยในเขตตอนเหนือของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในสมัยก่อนอาณาจักรสุโขทัย

1. อาณาจักรโยนกนาคนคร

ตำนานสิงหนวัติกุมารได้ระบุไว้ว่า ประมาณพุทธศตวรรษที่ 5 (ประมาณ พ.ศ. 430) บรรดาโอรสธิดาของกษัตริย์เทวกาลแห่งเมืองแถน (สันนิษฐานว่า คือ ยูนนาน)³ ได้พากันอพยพลงมาทางใต้ เพื่อสร้างเมืองใหม่ขึ้นปกครอง หนึ่งในบรรดาโอรสของพระเจ้าเทวกาล คือ สิงหนวัติ ได้มาสร้างเมืองใหม่ขึ้นที่บริเวณแม่น้ำแม่กก ห่างจากฝั่งแม่น้ำโขงทางตะวันตกมา 14 ก.ม. เมืองที่สร้างใหม่นี้มีนามว่า *เมืองนาคพันธุสิงหนวัตินคร* ซึ่งต่อมาในระยะหลังจะเปลี่ยนชื่อเป็น *เมืองโยนกนครไชยบุรี ราชธานี ศรีข้างแสน* ในประมาณตอนกลางของพุทธศตวรรษที่ 6 ในบริเวณใกล้เคียงกับที่สิงหนวัติมาสร้างเมืองนี้ เป็นที่ตั้งของเมืองโบราณมาก่อน เช่น *เมืองสุวรรณโคมติคำ* ของพวกขอมซึ่งร้างไปแล้ว และเมือง*อุโมงเสลา* ของขอมเช่นกัน ส่วนบริเวณทางทิศตะวันตกของเมืองนาคพันธุสิงหนวัติ บริเวณดอยตุง อ.แม่จัน จ.เชียงรายในปัจจุบันนี้ ก็เป็นที่ตั้งชุมชนของพวก*ลาวจก* (สันนิษฐานว่าเป็นคนไทยอีกกลุ่มหนึ่งที่มาจากเสฉวน เพราะคำว่า จก เป็นชื่อชาวเสฉวนโบราณ)⁴ มีขุนหลวงชื่อ *เจ้าลาวจก* เป็นผู้ดูแลอยู่ ตำนานสิงหนวัติยังกล่าวถึงพวก*มิลักขุ* ซึ่งเป็นพลเมืองส่วนใหญ่ในบริเวณนี้ด้วย (ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร ผู้แปลตำนานชินกาลมาลีปกรณ์ ได้ให้คำอธิบายไว้ว่า มิลักขะ แปลตามศัพท์ว่า คนป่า คนร้าย อาจจะหมายถึงพวกไทยใหญ่ก็ได้)⁵ สิงหนวัติกุมารได้ส่งสาส์นให้มิลักขุทั้งหลายมาขึ้นกับตน ใช้กำลังปราบเมืองอุโมงเสลาของขอมได้ และปราบชุมชนบริเวณลานนาไทยทั้งหมดได้ใน พ.ศ. 435 แม้ในตำนานจะมีได้ระบุแน่ชัดว่า ชุมชนของเจ้าลาวจกถูกปราบปรามด้วยหรือไม่ แต่จากการพิจารณาเหตุการณ์ต่าง ๆ ก็ดูเหมือนว่า ในระยะแรกนี้ กำลังความเข้มแข็งของสิงหนวัติมีเหนือกว่าพวกลาวจก ในตำนานได้กล่าวถึงอาณาเขตของสิงหนวัติกุมารไว้ว่า ทิศตะวันออกจดแม่น้ำแท้ (แม่น้ำดำ) ทิศตะวันตกจดดอยช้างขุนน้ำย่อยมาถึงลำน้ำแม่คง (แม่น้ำสาละวิน) ทิศเหนือจดหนองแส ทิศใต้จดลวรัฐ (ละโว้)⁶

หลังจากสมัยของสิงหนวัติไปแล้ว มีลูกหลานปกครองต่อมา 3 ชั่ว ถึงสมัยพระเจ้า*มังรายนราช* ในประมาณ พ.ศ. 711 พระเจ้ามังรายนราชได้แบ่งกำลังผู้คนให้โอรสองค์รอง ชื่อ*ไชยนารายณ์* ไปสร้างเมืองใหม่ปกครอง ณ บริเวณที่เป็นที่ตั้งเมืองสุวรรณโคมติคำเก่า (เป็นเกาะในแม่น้ำของปากน้ำแม่กก อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองโยนกนคร ปัจจุบันคือ จ.เชียงราย) เมืองใหม่นี้มีชื่อว่า *เวียงไชยนารายณ์ เมืองมูล* ทางฝ่ายเมืองโยนกนคร มีกษัตริย์ปกครองต่อมาจนถึงสมัยพระองค์พัง ซึ่งนับเป็นองค์ที่ 41 หลังจากพระเจ้าสิงหนวัติใน พ.ศ. 1460 ขอมดำตีเมืองอุโมงเสลา ซึ่งเคยเป็นเมืองส่วยของโยนกนครมาแต่ครั้งสิงหนวัติ ได้ยกทัพใหญ่มาตีเมืองโยนกนครได้และเนรเทศพระองค์พังไปอยู่ “เวียงลวะศรีทวง” ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นเวียงพานคำ ซึ่งเคยเป็นเมืองของกลุ่มเจ้าลาวจก พระองค์พังต้องส่งส่วยให้ขอมเป็นทองคำอยู่จนถึงปี 1476⁷

เมื่อขอมดำยกทัพมาปราบ พรหมกุมาร โอรสองค์ที่สองของพระองค์พังได้เข้าต่อสู้กับขอมจนได้ชัยชนะ และขับไล่พวกขอมดำไปทางใต้จนจดเขตแดนของอินทปัฐนคร พ.ศ. 1480 พระองค์พังจึงกลับมาครองที่โยนกนครต่อไป ส่วนพรหมกุมาร ซึ่งได้อภิเษกกับเจ้าหญิงแห่งเมืองไชยนารายณ์เมืองมุล (ราชธิดาของพระยาเรืองแก้ว กษัตริย์แห่งไชยนารายณ์เมืองมุล ลำดับที่ 31 หลังจากพระเจ้ามังรายนาข) ได้แบ่งกำลังผู้คนมาสร้างเมืองใหม่ปกครองทางภาคใต้ของเมืองโยนกนคร เพื่อเป็นเมืองหน้าด่านป้องกันการรุกรานของพวกขอมดำ เมืองใหม่นี้ชื่อ *เวียงไชยปราการ* (สันนิษฐานว่าปัจจุบันคือเมืองร้างที่เรียกว่า ปงเวียงชัย อยู่ห่างจากศาลากลาง จ. เชียงรายไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ 15 - 16 ก.ม.)⁸ ตำนานสิงหนวัตินกล่าวไว้ว่า จากนั้น อาณาจักรโยนกนคร ก็มีความเป็นปึกแผ่นมั่นคงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมากขึ้น โดยมีเมืองสำคัญดังนี้คือ เมืองโยนกนคร เป็นเมืองหลวงหนึ่ง เวียงไชยนารายณ์ แคว้นขวาหนึ่ง เวียงไชยปราการหนึ่ง และเวียงพานคำ แคว้นซ้ายหนึ่งตั้งอยู่ปานกลาง “มีนาติดกันพอมแม่ไก่ล่าถึงกัน”⁹

พระองค์พรหมปกครองที่ไชยปราการต่อมาถึง พ.ศ. 1540 ก็สวรรคต พระองค์ไชยสิริโอรสขึ้นปกครองแทน ในรัชกาลของพระองค์ไชยสิรินี้ มอญจากสุพรรณวดียกเข้ารุกรานไชยปราการ พระองค์ไชยสิริสู้ไม่ได้จึงทิ้งเมืองพาผู้คนอพยพลงมาสร้างเมืองใหม่ที่กำแพงเพชร และพระองค์เองทรงพระนามใหม่ว่า *ชัยสิริเชียงแสน* ตำนานสิงหนวัตินกล่าวไว้ว่า นับแต่นั้น กษัตริย์ไทยเราเลยแตกออกเป็นสองกลุ่ม คือ กลุ่มทางเหนือแห่งอาณาจักรโยนกนคร และกลุ่มทางใต้ที่กำแพงเพชร

ตำนานสิงหนวัตินกล่าวไว้เพียงนี้ เหตุการณ์ต่อไปนี่พอจะได้หลักฐานจากบันทึกของลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสที่ส่งมายังกรุงศรีอยุธยาในปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ แต่ลาลูแบร์ก็บันทึกรายละเอียดแตกต่างจากตำนานสิงหนวัตินอยู่บ้าง กล่าวคือ ลาลูแบร์ระบุว่า เชื้อสายพระเจ้าพรหมปกครองที่เมืองไชยปราการ 11 ชั่ว จึงทิ้งเมืองมาอยู่ทางใต้คือเมืองธาตุนคร มีกษัตริย์ปกครองที่ธาตุนครอีก 12 ชั่ว จึงย้ายมานครไทยในปี 1731 อันเป็นรัชกาลของพระเจ้าสิริชัยเชียงแสน ราชธิดาของพระเจ้าสิริชัยเชียงแสนนี้ ต่อมาคือพระราชมารดาของพระเจ้าอยู่หัว¹⁰

ส่วนทางด้านเมืองโยนกนคร ในรัชกาลของพระเจ้ามหาชัยชนะ ซึ่งนับเป็นรัชกาลที่ 3 หลังจากสมัยพระองค์พัง ชาวเมืองได้จับปลาตะเพียนเผือกตัวใหญ่ได้ และนำถวายพระเจ้ามหาชัยชนะ พระเจ้ามหาชัยชนะได้ทรงแบ่งปลาให้กินกันทั่วทั้งเมือง เมื่อชาวโยนกนครกินปลาแล้วก็เกิดภัยพิบัติครั้งใหญ่ เมืองโยนกนครยุบลงกลายเป็นหนองน้ำและประชาชนตายหมดสิ้น เหลือแต่แม่หม้ายชราผู้ไม่ได้กินปลาตะเพียนรอดชีวิตแต่ผู้เดียว¹¹ ในวันต่อมา บรรดาขุนพันนาและนายบ้านทั้งหลายที่อยู่นอกเมืองได้พากันมาดูความเสียหาย พวกนายบ้านพร้อมใจกันเลือกตั้ง *ขุนล้ง* หัวหน้าบ้านบวม ขึ้นเป็นผู้ปกครองและสร้างเมืองใหม่ขึ้นทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขง โดยอยู่ทางฝั่งตะวันออกของเมืองโยนกเดิม เมืองใหม่นี้ชื่อว่า *เวียงปริกษา* ต่อจากนี้ไป จะมีการเลือกขุนพันนาขึ้นปกครองเมืองต่อมาอีก 93 ปี¹² ใน พ.ศ. 1640 เมืองเวียงปริกษาก็ตกอยู่ใต้การปกครองของหัวหน้าคนไทยกลุ่มเจ้าลาวจาก คือ พระยาเจืองฟ้าธรรมิกราช แห่ง *เวียงทัญญนครเงินยาง*¹³

2. อาณาจักรหริัณครเงินยาง หรือ เงินยางเชียงแสน

ทางฝ่ายชุมชนปู่เจ้าลาวจก ซึ่งต่อมาจะมีศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่เมืองหริัณครเงินยาง มีประวัติโดยย่ออ้างไว้ในตำนานสิงหนวัติว่า ปู่เจ้าลาวจก ส่งลูกชาย 3 คนไปกินเมือง 3 เมือง คือ คนโตไปกินเมืองควาน คนกลางไปกินเมืองสีทวง และคนเล็กไปกินเมืองระเอก¹⁴ เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นในประมาณตอนกลางของพุทธศตวรรษที่ 6 ซึ่งทางเมืองโยนกนครมีพระยาอุชตราษฎ์ซึ่งเป็นหลานของสิงหนวัติปกครองอยู่ ต่อมาในราว พ.ศ. 1182 เชื้อสายของปู่เจ้าลาวจกได้ลงมาสร้างเมืองหริัณครเงินยาง เป็นศูนย์กลางแห่งใหม่ กษัตริย์ผู้ปกครองมีพระนามว่า พระยาลวจักรราช ในตำนานชินกาลมาลีปกรณ์ระบุว่า เมืองของพระยาลวจักรราชชื่อเมือง *ยางคปุระ*¹⁵ (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ว่าเมืองเงินยางนี้ อยู่ใกล้แม่น้ำแม่สายและดอยดุง¹⁶ ปัจจุบันคือ อ.แม่สาย จ.เชียงราย) พระยาลวจักรราช จะมีลูกหลานปกครองอาณาจักรต่อมาอีกหลายสิบชั่วคน ชั่วที่ 18 คือ พระยาเจืองซึ่งเป็นกษัตริย์มีความสามารถมาก ได้ขยายอำนาจไปจนถึงเขตน่าน ล้านช้าง และเข้าไปจนถึงแดนญวน พระยาเจืองผู้นี้ คือผู้ที่ได้ผนวกอาณาจักรโยนกนครเข้ากับอาณาจักรเงินยางเชียงแสน ตามตำนานสิงหนวัติกุมาร ลูกหลานพระยาเจืองปกครองมาอีก 5 รัชกาล ก็ถึงสมัยของพระยามังราย¹⁷ ซึ่งเป็นกษัตริย์แห่งลานนาไทยในสมัยเดียวกับพ่อขุนรามคำแหงแห่งสุโขทัย

3. อาณาจักรหริปุญไชย (ลำพูน)

นอกจากอาณาจักรของคนไทยรุ่นแรก ๆ ที่เมืองโยนกนครและเมืองเงินยางเชียงแสนแล้ว ถัดลงมาตอนใต้ในบริเวณ จ.ลำพูนในปัจจุบัน ก็ได้มีการก่อตัวของชุมชนขนาดใหญ่ขึ้น ในประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 และในเวลาต่อมาจะเจริญขึ้นเป็น *อาณาจักรหริปุญไชย* ตำนานจามเทวีวงศ์และชินกาลมาลีปกรณ์ได้กล่าวถึงประวัติของหริปุญไชยไว้ว่า เดิมทีเดียวในบริเวณเมืองหริปุญไชยนี้ ฤาษีวาสุเทพ ซึ่งอยู่ที่เขา อัจฉบรรพต (ดอยอ้อย) (ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร ผู้แปลตำนานชินกาลมาลีปกรณ์ สันนิษฐานว่า คือ ดอยสุเทพในปัจจุบัน) ได้สร้างเมืองให้ลูกชายหญิงของตนคู่หนึ่ง ซึ่งเกิดจากนางเนื้อทราย กุมารนั้นชื่อ อังกริสิ และกุมารีชื่อ มีคุบตี¹⁸ (ในชินกาลมาลีปกรณ์ ให้ชื่อกุมารว่า กุณรฤษี และกุมารีชื่อ มีคุปปัตติ)¹⁹ วาสูเทพฤาษีให้ลูกชายหญิงแต่งงานกัน และปกครองเมืองที่สร้างใหม่มีชื่อว่า มิคสังฆนคร (ในชินกาลมาลีปกรณ์เรียกว่าเมือง มิคสังคร) โดยมีพวกเมงคบุตร เป็นบริวาร อังกริสิ มีลูกชาย 3 คน และลูกหญิง 1 คน ลูกชายใหญ่ชื่อ *กุนริกนาส* ได้แต่งงานกับน้องหญิงสุดท้อง ชื่อ *นางปทุมมาเทวี* ฤาษีวาสุเทพได้สร้างเมืองปรีนครให้กุนริกนาสปกครองอยู่ทางทิศตะวันออกของมิคสังฆนคร สร้างเมืองอวิฑูรนครให้น้องชายกุนริกนาส และต่อมาสร้างรัชมนคร ให้กุนริกนาสปกครองอีกเมืองหนึ่ง สมัยที่กุนริกนาสปกครองที่รัชมนครนี้ ครั้งหนึ่งได้ตัดสินคำร้องเรียนของหญิงชาวเมืองซึ่งถูกลูกชายของนางทุบตีทำร้ายว่า ที่ลูกตีแม่ นั้นสมควรแล้ว เหมือน “กัสดาลอันบุตรประหารแล้ว เสียงก็ปรากฏมี ถ้าหากว่าบุตรไม่ประหารมารดา ก็มีได้ปรากฏแล้ว” ด้วยคำตัดสินที่ผิดทำนองคลองธรรมเช่นนี้ เทวดาทิ้งหลาย จึงคลบันดาลให้เมืองรัชมนครจมน้ำ ทั้งกษัตริย์และประชาชนตายสิ้น ยกเว้นหญิงที่ถูกลูกชายทำร้ายและบรรดาคนที่หญิงนั้นรักใคร่พากันออกจากเมืองไปเสียก่อน²⁰ เมืองอวิฑูรนคร ซึ่งมีพระเจ้ากุนริโกธราชอนุชาของกุนริกนาสปกครอง ก็ประสบขตากรรมแบบเดียวกันนี้ เพราะคำตัดสินในลักษณะเดียวกันนั่นเอง²¹

เมื่อการณเป็นเช่นนี้ ฤาษีวาสุเทพจึงได้เลือกทำเลอันเหมาะสมริมฝั่งแม่น้ำปิงสร้างเมือง
หริภุญไชยขึ้น โดยได้รับความร่วมมือจากพระสุกกทันตมหาฤาษี แห่งเมืองละโว้ เมื่อสร้างเสร็จ
แล้วได้อัญเชิญพระนางจามเทวี ราชธิดาของกษัตริย์ละโว้ไปปกครอง พระนางจามเทวีผู้นี้เป็น
อัครมเหสีของเจ้าประเทศราชในเมืองรามัญ²² (ในต้นฉบับโบราณของตำนานชินกาลมาลีปกรณ์
เขียนว่า รามนคร แปลว่า ในเมืองราม ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร สันนิษฐานว่า อาจเป็นเมืองราม
ซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กับลพบุรีก็ได้)²³ เมื่อได้ไปครองหริภุญไชยได้ 7 วัน พระนางจามเทวีก็ประสูตร
พระโอรสแฝด 2 องค์ องค์พี่มีชื่อว่า พระมหันตยศ องค์น้องชื่อว่า อนันตยศ (ในชินกาลมาลี-
ปกรณ์ว่า องค์พี่ชื่อ มหายศ องค์น้องชื่อ อินทวร) เมื่อพระโอรสมีพระชนม์ได้ 7 พรรษา *พระยา*
มิลักษะ ชื่อ มิลักษราช นำทัพใหญ่มาบุกรุกหริภุญไชย พระโอรสทั้งสองของพระนางจามเทวี
ออกต่อสู้ มิลักษราชสู้ไม่ได้จึงหนีไป เพื่อความเป็นไมตรีของ 2 นคร มิลักษราชจึงพระราชทาน
ราชธิดา 2 องค์ให้อภิเษกกับมหันตยศและอนันตยศตามลำดับ ต่อมาฤาษีวาสุเทพ ฤาษีพุทธชฎิล
และฤาษีสุพรหม ได้สร้างเมือง*เขถางคัมคร* ให้อนันตยศปกครอง ส่วนทางเมืองหริภุญไชยนั้น
พระนางจามเทวีปกครองได้ 7 ปี ก็สละราชสมบัติให้มหันตยศ มีกษัตริย์ปกครองสืบมาได้ประมาณ
140 ปี²⁴ จนถึงสมัยของพระเจ้า*อัตราสตกราช* (ในชินกาลมาลีปกรณ์ เรียกว่า พระเจ้าตราพกะ)
พระเจ้าอัตราสตกราช ต้องการขยายอำนาจไปทางใต้ จึงเตรียมทัพเข้าโจมตีละโว้ กษัตริย์ละโว้
ทรงพระนามว่า พระเจ้า*อจัญญจักรวติ* (ในชินกาลมาลีปกรณ์ เรียกว่า พระเจ้าอจัญญจักรพรรดิ)²⁵
ได้รวบรวมกองทัพออกไปเพื่อต่อสู้กับทัพของหริภุญไชย เหตุการณ์เช่นนี้เปิดโอกาสให้พระเจ้า
สุชิตราช แห่งสิริธรรมนคร (นครศรีธรรมราช) (ในชินกาลมาลีปกรณ์ เรียกว่า พระเจ้าชีวก)
เข้ายึดเมืองละโว้ได้ พระเจ้าอจัญญจักรวติ และพระเจ้าอัตราสตกราช จึงรีบแข่งกันเดินทัพไป
หริภุญไชย ใครไปถึงก่อนจะได้เข้ายึดเมืองไว้ ปรากฏว่าพระเจ้าอจัญญจักรวติไปถึงก่อน จึงได้
ปกครองเมืองหริภุญไชย ส่วนพระเจ้าอัตราสตกราชแห่งหริภุญไชยต้องเร่งร้อนไปช้อนเรือนยัง
ดินแดนทางใต้ จากนั้นมา เมืองหริภุญไชยก็มีเชื้อสายของกษัตริย์ละโว้ปกครองต่อมาหลายรัชกาล
จนถึงพระเจ้า*อาทิตย์ราช*²⁶ (ในชินกาลมาลีปกรณ์ เรียกว่า พระเจ้าทิตตะ) ถ้านับจากพระนาง
จามเทวีมา พระเจ้าอาทิตย์ราชเป็นกษัตริย์ลำดับที่ 31 ของหริภุญไชย และถ้านับเวลาจากพระนาง
จามเทวีมาถึงสมัยพระเจ้าอาทิตย์ราชก็ได้ 387 ปี²⁷ พระเจ้าอาทิตย์ราชยกทัพไปตีละโว้ กษัตริย์
แห่งละโว้ทำให้ทำสงคราม *ธรรมยุท* แทนการรบด้วยกองทัพ ธรรมยุทครั้งนี้คือการแข่งกันต่อ
พระเจดีย์ พระเจ้าอาทิตย์ราชพ่ายแพ้ก็เสด็จกลับหริภุญไชย

หลังจากรัชกาลพระเจ้าอาทิตย์ราชแล้ว มีกษัตริย์ปกครองต่อมาอีก 17 พระองค์ จนถึง
สมัยพระเจ้า*ญีบา* เมื่อพระเจ้าญีบาปกครองได้ 10 ปี ก็เสียเมืองแก่พระยามังรายแห่งเงินยาง
เชียงแสน²⁸

4. เถลิงรัฐ หรือ อาณาจักรสุวรรณโลก

ในพงศาวดารโยนกได้เล่าไว้ว่า ในประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ 4 (พ.ศ. 306)²⁹ ฤาษี-
สังขนาลัย และฤาษีสัทธิมงคล ได้สร้างเมือง*สุวรรณโลก*ขึ้น และแต่งตั้งให้ *บาทรรราช* เป็นกษัตริย์

ปกครองมีพระนามว่า พระยาศรีธรรมราชา พระยาศรีธรรมราชามีบุตรสององค์ ชื่อว่า อุโลกกุมารและธรรมกุมาร พระยาศรีธรรมราชาได้ยกหมู่บ้านปัญจมิตรคามขึ้นเป็นเมืองสุโขทัย ให้อุโลกกุมารปกครอง และทรงพระนามใหม่ว่า พระยาศรีธรรมไตรภพ ยกหมู่บ้านอุตรคามขึ้นเป็นกำแพงนคร คือ เมืองทุ่งยั้ง ให้เจ้าธรรมกุมารปกครอง ยกหมู่บ้านบูรณคามขึ้นเป็นเมืองบริบูรณ์ ให้สีหกุมารปกครอง หลังจากพระยาศรีธรรมไตรภพแห่งสุโขทัยมาได้ 3 ชั่วคน ถึงสมัยที่พระยาอภัยคามินี เป็นกษัตริย์ ใน พ.ศ. 500 พระยาอภัยคามินีได้ไปจำศีลและได้นางนาคเป็นภริยา เกิดบุตรชายคนหนึ่ง ชื่อ อรุณกุมาร อรุณกุมารได้อภิเษกกับราชธิดาของกษัตริย์แห่งลัชนาลัย และต่อมาได้เป็นกษัตริย์แห่งลัชนาลัย ทรงพระนามว่า พระยาร่วง พระยาร่วงองค์นี้ต่อมาตกน้ำที่แก่งหลวงและสาปสูญไป โอรสอีกองค์หนึ่งของพระเจ้าอภัยคามินี คือ ฤทธิกุมาร ได้ครองเมืองพิษัย และมีพระนามใหม่ว่า พระสือ เมื่อพระสือทราบข่าวว่า พระยาร่วงตกน้ำหายไป จึงตั้งให้ พสุจกุมาร อนุชาพระยาร่วงไปครองลัชนาลัยแทน พสุจกุมารนี้มีตาเป็นพระเจ้ากรุงจีน ในสมัยของพระองค์ พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก แห่งเชียงใหม่มาบูรณลัชนาลัย พระเจ้าพสุจกุมารจึงถวายพระราชธิดา คือนางประทุมเทวีแก่พระเจ้าเชียงใหม่ เมื่อพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกแห่งเชียงใหม่มีพระราชกุมารแล้ว จึงให้สร้างเมืองพิษณุโลกขึ้น

พิจารณาจากตำนานต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว พอจะประมวลได้ว่า ตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 5 - 6 ในบริเวณตอนเหนือของลุ่มน้ำเจ้าพระยามีชุมชนคนไทยขนาดใหญ่เกิดขึ้นแล้ว ชุมชนเหล่านี้ต่อมาจะเป็นอาณาจักรสำคัญอย่างน้อย 4 แห่งด้วยกัน คือ

1. อาณาจักรโยนกนคร มีศูนย์กลางอยู่ในบริเวณ อ.เชียงแสน จ.เชียงรายในปัจจุบัน ต่อมาเชื้อสายของอาณาจักรนี้ จะอพยพลงมาตั้งถิ่นฐานทางใต้แถบกำแพงเพชรและเลยมาจนถึง เขต อโยธยา เพชรบุรี เป็นต้นวงศ์ของพระเจ้าอู่ทองแห่งอโยธยา ส่วนอาณาจักรโยนกนครทางตอนเหนือก็ถูกผนวกไปโดยอาณาจักรเงินยางเชียงแสน

2. อาณาจักรเงินยางเชียงแสน มีศูนย์กลางอยู่บริเวณ อ.แม่สาย จ.เชียงราย ในตอนกลางของพุทธศตวรรษที่ 17 อาณาจักรเงินยาง จะเริ่มขยายอำนาจอย่างกว้างขวางในเขตลานนาไทยรวมทั้งเขตของโยนกนคร ลาวภาคเหนือ และเข้าไปจนถึงบริเวณญวนภาคเหนือด้วย ในศตวรรษที่ 19 อาณาจักรเงินยางก็มีอิทธิพลมั่นคงตลอดเขตลานนาไทย ผู้ปกครองของอาณาจักรนี้ คือต้นวงศ์ของราชวงศ์มังราย

3. อาณาจักรหริภุญไชย มีความสัมพันธ์กับราชวงศ์ที่ปกครองที่ละโว้ ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นพวกมอญ ต่อมาในสมัยศตวรรษที่ 19 หริภุญไชยถูกผนวกเข้ากับอาณาจักรลานนาของพระยามังราย

4. อาณาจักรเจ็ลียงรัฐ หรือ สวรรคโลก ซึ่งต่อมาจะสืบเนื่องมาเป็นอาณาจักรสุโขทัย อาณาจักรเหล่านี้ มีความสัมพันธ์ต่อกันฉันท์เครือญาติ ซึ่งเกิดขึ้นโดยการแต่งงานระหว่างเจ้านายในราชวงศ์ ทั้งยังมีความสัมพันธ์ทางเครือญาตินี้กับอาณาจักรในเขตภาคกลาง เช่น ละโว้ อโยธยา รวมทั้งอาณาจักรเขมร และอาณาจักรทางใต้ คือ อาณาจักรนครศรีธรรมราช

ลักษณะการปกครองของอาณาจักรคนไทยทางตอนเหนือของกลุ่มน้ำเจ้าพระยา สมัยก่อนอาณาจักรสุโขทัย

1. ลักษณะผู้นำ

จากการศึกษาตำนานทั้งหลาย สรุปได้ว่า ผู้นำของอาณาจักรคนไทยทั้งหลายเหล่านี้ มีลักษณะร่วมที่สำคัญ ดังต่อไปนี้

ก. เป็นสมบูรณาญาสิทธิราช กษัตริย์มีอำนาจปกครองโดยเด็ดขาด การสืบทอดราชบัลลังค์ส่วนใหญ่ สืบจากพ่อไปยังลูกชายคนโต อาจมีข้อยกเว้นจากพี่ชายไปยังน้องชาย หรือไปยังลูกคนรองบ้าง แต่มีน้อยมากที่สุด ดังเช่น ราชวงศ์สิงหนวัติ สืบราชบัลลังค์จากพ่อไปยังลูกชายคนโตอยู่จนถึงลำดับที่ 28 จากนั้นมีการสืบบราชบัลลังค์จากพี่ไปสู่น้องอยู่เพียง 2 รัชกาล ก็เป็นพ่อไปหาลูกต่อมาจนถึงเวลาที่เมืองโยนกนครล่มจม³⁰ ราชวงศ์ของลาวจกนับจาก ลวจักรราชมาจนถึงพระยามังราย เป็นการสืบทอดจากพ่อไปหาลูกถึง 23 ชั่ว เหตุการณ์วุ่นวาย เช่น การชิงราชสมบัติในหมู่พี่น้องราชวงศ์เดียวกันไม่ปรากฏในตำนานของอาณาจักรเหล่านี้เลยในระยะแรก ๆ ทั้งนี้เพราะมีประเพณีให้น้องชายทั้งหลายไปสร้างเมืองใหม่ปกครอง การเปลี่ยนกษัตริย์โดยวิธีรุนแรงจะเกิดขึ้นจากการรุกรานจากภายนอก เช่นกรณีที่ว่าอาณาจักรหริภุญไชยถูกรุกรานโดยพวกมิลิซกะ และพวกละไว เป็นต้น

ข. กษัตริย์มีอุดมการณ์ธรรมราชา ในตำนานของอาณาจักรทั้งหลายดังกล่าวได้ระบุถึงอุดมการณ์ธรรมราชาของกษัตริย์ไว้อย่างมากมาย อุดมการณ์ธรรมราชาเหล่านี้ ส่วนหนึ่งเป็นหลักการของพุทธศาสนา ดังเช่น การยึดมั่นในศีล 5 ศีล 8 การทำนุบำรุงพุทธศาสนา การปฏิบัติตามหลักทศพิธราชธรรม และยังรวมถึงหลักการปกครองอันถูกต้องชอบธรรมอื่น ๆ อีกด้วย (โปรดพลิกไปดูรายละเอียดเกี่ยวกับหลักการธรรมราชาในตอนที่ว่าด้วย ลักษณะสถาบันกษัตริย์ของอาณาจักรสุโขทัย) ต่อไปนี้ จะเป็นตัวอย่างที่แสดงถึงหลักการปกครองแบบธรรมราชาของอาณาจักรทางภาคเหนือของไทยในสมัยก่อนสุโขทัย ตามที่ปรากฏในตำนาน ดังเช่น

พระนามของกษัตริย์ บางพระองค์ แสดงถึงอิทธิพลของธรรมราชา เช่น ตำนานสิงหนวัติกุมาร เรียกพระยาอชุตราช ซึ่งเป็นหลานของสิงหนวัติว่า พระยาอชุตธรรมิกราช และเรียกพระยาเจือง บรรพบุรุษของพระยามังรายว่า พระยาเจืองฟ้าธรรมิกราช³¹ พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน เรียกผู้ปกครองพระองค์หนึ่งว่า ขุนจอมธรรม³² เป็นต้น

ในตำนานทั้งหลายมีข้อความหลายตอนที่แสดงว่า กษัตริย์ทรงเป็นพุทธมามกาอย่างเคร่งครัด เช่น ทางรักษาศีล 5 และศีล 8 ทรงถือเป็นหน้าที่สำคัญในการสร้างและทำนุบำรุงวัดวาอาราม และสนับสนุนสมณชีพราหมณ์ทั้งหลาย เช่น ตำนานสิงหนวัติกุมารได้กล่าวไว้ว่า “ส่วนว่าองค์มังรายนราธิราชเจ้า ก็ให้วันบิยังมหาธาตุเจ้า.....แล้วก็กระทำบุญให้ทานบิมีได้ขาด มิได้ประมาณ ใน ศีล 5 ศีล 8 แต่สักสิ่งหนึ่งสิ่งใด แล้วก็ปลงยังทศพิธราชธรรม เสียสักอัน.....”³³ พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสนก็ได้กล่าวถึงการที่กษัตริย์ทรงรักษาศีล 5 และศีล 8 เช่นกัน³⁴ ในตำนานสิงหนวัติกุมารยังให้รายละเอียดไว้มากมายเกี่ยวกับการก่อสร้างพระธาตุ การสร้างวัดของกษัตริย์

ทั้งหลาย เช่น การสร้างพระธาตุคุดยดุง พระธาตุคุดยงั่วแก้ว พระเจดีย์ที่ถ้ำกู่ ในสมัยพระยาอชุตราช³⁵ การสร้างวัดบุปผาวิหาร (วัดสวนดอก) การสร้างเจดีย์ที่เวียงศรีทวง โดยพระยาไชยนารายณ์³⁶ การสร้างพระธาตุจอมทอง ที่เมืองไชยนารายณ์ โดยพระยาเรือนแก้ว และการสร้างพระธาตุจอมกิติโดยพระองค์พังและพระองค์พรหม³⁷

นอกจากการรักษาศิลปะและสร้างวัดทางพุทธศาสนาแล้ว กษัตริย์แห่งอาณาจักรเหล่านี้ ยังยึดมั่นในหลักการปกครองประชาชนตามหลักของทศพิธราชธรรม เช่น ตำนานสิงหนวัติ กล่าวว่า พระยามังรายนารายณ์ ทรงตั้งมั่นในทศพิธราชธรรม³⁸ ตำนานจามเทวีวงศ์ กล่าวถึงพระเจ้ามหันตยศพระโอรสของพระนางจามเทวีว่า ทรงอยู่ในทศพิธราชธรรม ดังนี้ “พระเจ้ามหันตยศได้ครอบครองสิริราชสมบัติทั้งสิ้นด้วยพระองค์เอง มิให้กำเริบราชธรรมทั้งสิบประการ ทรงพระราชทานโอวาทสั่งสอนประชุมชนในพระราชอาณาเขตหริปุญไชยนคร มิให้เสื่อมสูญจากกุศลธรรม”³⁹ ตำนานมูลศาสนา ก็กล่าวสดุดีพระนางจามเทวีในลักษณะคล้ายคลึงกันนี้ คือ “พระนางจามเทวีพระองค์คอยสั่งสอนเสนาอำมาตย์ราชมนตรีและหมู่ทวยราษฎรทั้งหลายให้ชอบด้วยทศพิธราชธรรม”⁴⁰ ในพงศาวดารพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวว่า พระยาลวจักรราช “อยู่เสวยราชสมบัติประกอบชอบธรรมมากนัก”⁴¹

นอกจากนี้ ยังมีหลักธรรมอื่นๆ สำหรับกษัตริย์ในการปกครองประชาชนอีก ซึ่งบางส่วนรวมอยู่ในทศพิธราชธรรม และบางส่วนอยู่ในธรรมหมวดที่เรียกว่า จักรวรรดิวัตร เช่น ความเมตตากรุณา ความยุติธรรม ความซื่อสัตย์ ความมีสติสัมปชัญญะ มีจิตใจมั่นคง ไม่โลภ โกรธ หลง นับถือและสมาคมกับผู้ประพฤดิธรรม เป็นต้น ในตำนานเมืองเงินยางเชียงแสนระบุว่า นอกจากศีล 5 และทศพิธราชธรรมแล้ว ธรรมราชายังต้องรู้จักประเพณีธรรม 7 ประการ เช่น

- ความเมตตากรุณาต่อราษฎร
- ควรให้ราษฎรทำบุญให้ทาน ทำไร่นา สร้างศาลา บ่อน้ำให้คนไปมาได้อาศัย
- ผู้ปกครองต้องรักษากฎหมายและมีการลงโทษอย่างเคร่งครัดและจะต้องผูกไมตรีกับ

ท้าวพระยาต่างประเทศ

- ต้องเคารพในสิทธิของราษฎร ไม่เบียดเบียนเอาทรัพย์สิน ไร่นาของราษฎร
- ต้องถือว่าราษฎรทุกคนเป็นข้าแผ่นดินเสมอกัน ไม่ควรเอาบุตรของบ่าวมาเป็นทาส ฯลฯ
- ผู้ปกครองควรเว้นการเรียกมรดกจาก แพทย์ ไท และผู้พิพากษา
- ต้องตัดสินคดีความด้วยความยุติธรรม

นอกจากประเพณีธรรม 7 ประการแล้ว ก็ยังมี *อภิธานิยธรรมอีก 7 ประการ* คือ

- ให้ท้าวพระยาประชุมข้าราชการอย่างพร้อมเพรียง วันละ 3 เวลา
- เมื่อจะเลิกประชุมก็เลิกโดยพร้อมเพรียง และมีความสามัคคีกัน
- รักษาประเพณีกฎหมายโบราณไว้ ไม่เอาของใหม่มาทำให้ราษฎรเดือดร้อน
- ยกย่องนับถือผู้เฒ่า ที่รู้ธรรมเนียมประเพณีและมีความสัตย์
- ไม่บังคับหญิงมาเป็นภรรยาของตนตามอำเภอใจ

- เมื่อท้าวพระยาองค์ใหม่ได้ครองราชย์ ควรเคารพนับถือเขตบ้านแดนเมืองที่ท้าวพระยาองค์เก่าเคยนับถือมาก่อน บ้านเมืองจะได้เจริญรุ่งเรือง

- ควรเอาใจใส่ดูแล รักษาพระภิกษุสงฆ์ ให้สามารถทำกิจธุระได้โดยปราศจากการเบียดเบียน⁴²

ในพงศาวดารจามเทวี ได้กล่าวถึงกิลศปรการต่าง ๆ ที่กษัตริย์จะต้องละเว้นเสีย ดังนี้
“พระราชอาองค์ใดก็ดี ได้รับชนะในแผ่นดินแล้ว เป็นผู้อันความโกรธครอบงำแล้ว ไม่พิจารณาซึ่งกาลก็ดี ประเทศก็ดี พลเสนาอันจะสุขแลทุกข์ก็ดี คนอื่นก็ดี ตนเองก็ดี อันจะเข้าไปสู่ความเกือเขินก็ดี ผู้ล่ออำนาจโลกะก็ดี โทสะก็ดี ราคะก็ดี ความหลงแล้วด้วยโมหะก็ดี ความพ่งด้วยความกระด้างด้วยมานะก็ดี พระราชอาองค์นั้นแท้ ฟิงปราชัยในหน้าสนามรบ ครั้นเมื่อยศทั้งหลายเสื่อมแล้ว พระองค์ก็ได้ถึงความอาย”⁴³

หลักสำคัญอีกประการหนึ่งของธรรมราชาที่ปรากฏในตำนานของอาณาจักรทางภาคเหนือของไทยก็คือ *ธรรมราชาไม่ควรกระหายสงคราม* ซึ่งจะทำให้ไพร่บ้านพลเมืองต้องเสียชีวิต และได้รับความเดือดร้อน หากจำเป็นต้องทำสงคราม ก็ควรทำสงครามธรรมยุท ยิ่งกว่าสงครามอาวุธ (สงครามธรรมยุท คือ รบกันทางธรรม ประवादหรือแข่งขันกิจการอย่างหนึ่งอย่างใด ใครจะมีอสุหะวิริยะมากกว่ากัน หรือใครจะทำดีกว่ากัน แล้วเสร็จก่อนกัน)⁴⁴ แนวความคิดในลักษณะเดียวกันนี้ เคยปรากฏอย่างเด่นชัดในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งอินเดีย (ครองราชย์ พ.ศ. 269 - 311) พระเจ้าอโศกเป็อหน่ยความเหียมโหดของสงคราม และทรงหันมาทำ *ธรรมยาตรา* แทน *การยาตราทำสงคราม* วิธีการทำธรรมยาตราของพระเจ้าอโศก ก็คือ การพยายามประกาศอุดมการณ์ธรรมในหมู่ประชาชน⁴⁵ แต่ในตำนานของทางเมืองเหนือของไทยนั้น วิธีการทำธรรมยุท คือ การที่คู่สงครามแข่งขันกันก่อสร้างเจดีย์บ้าง หรือ ขุดบ่อน้ำบ้าง แทนการต่อสู้ด้วยกำลังอาวุธ ในตำนานจามเทวีวงศ์ได้กล่าวถึงธรรมยุทระหว่างกษัตริย์หริปุณฺไซย คือ พระเจ้าอาทิตย์ราช กับกษัตริย์แห่งละโว้ ไร่ดังนี้

“....การที่จะกระทำยุทธนาการกับด้วยพระเจ้าอาทิตย์ราชนั้น เราหาได้ขยาดขลาดเขลากลัวฝีมือไม่เลย ก็แต่ว่าการรบพุ่งกันด้วยเรี่ยวแรงแลกำลังนั้น จะเป็นการมีประโยชน์ก็หาไม่ได้ การรบพุ่งกันที่ไม่มีประโยชน์นั้น เป็นกรรมที่วิญญูชนทั้งหลายพึงติเตียน เพราะเหตุนั้น เราจักกระทำยุทธนาการกับพระเจ้าอาทิตย์ราชนั้น แต่โดยธรรม ท่านทั้งหลายจงกระทำพระเจดีย์องค์หนึ่งด้วยกำลังพลหมู่ใหญ่ภายนอกพระนคร เราจะกระทำพระเจดีย์องค์หนึ่งภายในพระนคร เราทั้งสองจักก่อพระเจดีย์ให้มีประมาณขนาดใหญ่ ทั้งสูงสืบห้าวาเท่าองค์เดียวกัน ด้วยก้อนกรวดสีแดงในดินเดียว วันเดียว เวลาเดียว ผู้ใดแล้วก่อน ผู้นั้นเป็นผู้ชนะ ผู้ใดแล้วทีหลัง ผู้นั้นเป็นผู้แพ้ ถ้าท่านเป็นผู้ชนะ เราจะเป็นทาสกรรมกรของท่านสามปี ถ้าเราเป็นผู้ชนะ เราจะจับท่านกระทำให้เป็นทาสกรรมกรของเราสิ้นสามปีแล้วจึงจะปล่อยไป”⁴⁶ การทำธรรมยุทอีกครั้งหนึ่ง คือ ตอนที่ทพละโว้เข้าไปรุกรานหริปุณฺไซย พระเจ้าอาทิตย์ราชก็เสนอให้ต่อสู้ทางธรรมกันอีกดังนี้
“....ดูกรทูตท่านจงฟัง ถ้อยคำเหียมหาญของสุโรชาพลนิกายเหล่านั้นสิ สุโรชาพลนิกายเหล่านี้

จะรบกับท่าน ทั้งพวกท่าน พวกเราก็จะพากันพินาศ เราจักไม่กระทำพลยุทธการรบพุ่งกันด้วย
พลนิกาย เราทั้งหลายจงกระทำธรรมยุทธการรบพุ่งกันโดยธรรม ท่านทั้งหลายจงขุดสระ ๆ หนึ่ง
เราทั้งหลายก็จะขุดสระ ๆ หนึ่ง ทั้งส่วนกว้าง ส่วนลึก ส่วนยาวเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัสเท่า ๆ กัน เรา
ทั้งหลายจักขุดตลอดทั้งกลางคืนกลางวัน จักขุดด้วยด้ามหอก ไม่ขุดด้วยสิ่งอื่น พออรุณขึ้นมา ใคร
ขุดลึกผู้นั้นได้ชื่อว่าชนะ....”⁴⁷

หลักการของธรรมราชามิใช่มีขอบเขตอยู่เฉพาะที่กษัตริย์จะทรงยึดมั่นในหลักธรรมเท่านั้น
แต่พระองค์จะต้องพยายามเผยแผ่หลักธรรมให้แก่ข้าราชการและประชาชนอย่างทั่วถึง เพื่อยกระดับ
จิตใจของประชาชนส่วนใหญ่ให้สูงขึ้นด้วย ดังเช่นในตำนานจามเทวีได้กล่าวไว้ว่า “พระเจ้ามหันตยศ
ได้ครอบครองสิริราชสมบัติทั้งสิ้นด้วยพระองค์เอง มิให้กำเริบราชธรรมทั้งสิบประการ ทรง
พระราชทานโอวาทสั่งสอนประชาชนในพระราชอาณาเขตหริปุญไชยนครมิให้เสื่อมสูญจากกุศล
ธรรม”⁴⁸ และตอนหนึ่ง ตำนานมูลศาสนากล่าวถึงพระนางจามเทวีดังนี้ “พระนางจามเทวี พระองค์
คอยสั่งสอนเสนาอำมาตย์ราชมนตรีและหมู่ทวยราษฎร์ทั้งหลายให้ชอบด้วยทศพิธราชธรรม”⁴⁹

หลักฐานจากตำนานต่าง ๆ เหล่านี้ ชี้ให้เห็นถึงอุดมการณ์อีกอันหนึ่งของธรรมราชาว่า ถ้า
กษัตริย์ทรงสามารถรักษาหลักธรรมต่าง ๆ ไว้ได้ครบถ้วน ก็จะมีพระราชอำนาจแผ่ขยาย
ออกไปโดยรอบโดยอำนาจแห่งธรรม และยังมีผลให้เกิดความสงบรุ่งเรืองในอาณาเขต ผืนฟ้าตก
ต้องตามฤดูกาล ประชาชนมีความสมบูรณ์พูนสุข แต่ในทางตรงกันข้าม ถ้ากษัตริย์มิอยู่ในธรรม
ก็จะมีผลให้ธรรมชาติแปรปรวน เกิดภัยพิบัตินานาประการแก่อาณาจักรและท้ายสุดอาณาจักรก็
จะเสื่อมสลายไป ตอนหนึ่งในตำนานสิงหนวัติกล่าวไว้ว่า “ส่วนพระยาอชุตราชมหากษัตริย์เจ้านั้น
ก็ด้วยเดชะสัตถธรรมแห่งท่านและอันปละประเพณีธรรมนั้น เดชะแห่งท่านซาบปราบไปหนออุตระ
ทิดกำเหนิด มีหนองแสเป็นแดนหนทักษิณทิดกำได้เขตต์ลวะรัฐ คือสบแม่มะมิงเป็นแดน หน
บุพพิศกำตะวันออกมีสบน้ำแม่มัว แดนเมืองจุพินั้นเป็นแดนและหนปัจฉิมทิดกำตะวันตก
มีดอกเขาลูกช้างหัวน้ำย่อยมาตกแม่คงเป็นแดน”⁵⁰ ในตำนานชินกาลมาลีปกรณ์ กล่าวถึงการขยาย
อำนาจของธรรมราชาว่า “....พระองค์เป็นพระธรรมราชาตั้งอยู่ในธรรม มีมหาสมุทรทั้ง 4 เป็น
ขอบเขต เป็นผู้ทรงชัย ทรงเป็นพระอาจารย์ผู้แนะนำสั่งสอนราษฎรทั่วชนบทพร้อมบูรณไปด้วย
แก้ว 7 ประการ ทรงชนะแผ่นดินอันมีมหาสมุทรเป็นขอบเขตนี้ โดยไม่ใช้อาชญา และไม่ใช้ศัสตราวุธ
แต่ทรงชนะโดยธรรม ทรงปกครองโดยยุติธรรม....”⁵¹ ในตำนานจามเทวีระบุว่า เมืองรัมมนคร
และอวิฑูรนคร ต้องล่มจมนำไปเพราะกษัตริย์ไม่อยู่ในธรรม และตอนหนึ่งกล่าวไว้ว่า “....เมื่อ
พระราชามีธรรมมีอยู่ในประเทศใด อุบาทว์ทั้งหลายก็ย่อมมีขึ้นในประเทศนั้น....”⁵² และ “....
ถ้ากาลใดพระเจ้ารัมมิกราช ได้เสวยราชย์ครั้งนั้น แลพระนครจะเกษมสุภิกขารีนรมย์สำราญยิ่ง
พระพุทศศาสนารุ่งเรือง มีหมู่มหาชนล้นหลามสำเร็จความสุขทุกประการ ถ้ากาลใดพระราช
เป็นอธรรมเสวยราชย์ ครั้งนั้น พระนครจะเกิดทุพภิกขภัยได้ทุกข์ร้อนต่าง ๆ ประชุมชนจะร้อนรน
คล้ายกับร้อนด้วยแสงเพลิง....”⁵³

ก. อุดมการณ์พ่อปกครองลูก

นอกจากอุดมการณ์ธรรมราชาแล้ว กษัตริย์ของอาณาจักรไทยทั้งหลายในขณะนี้จะยึดถือหลักการปกครองอื่นใดอีก ไม่มีหลักฐานแน่ชัด สันนิษฐานว่า หลักพ่อปกครองลูก คือการที่กษัตริย์ดูแลประชาชนได้อย่างใกล้ชิด ประชาชนสามารถเข้าถึงพระมหากษัตริย์ได้ ก็คงจะมีชื่อเช่นนั้น เพราะประชากรของอาณาจักรในขณะนี้คงจะยังไม่มียุคมากนัก อีกทั้งเป็นระยะที่สืบเนื่องมาจากการเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งอาณาจักรในแผ่นดินใหม่ การสร้างเมืองใหม่ก็ยังมีอยู่เรื่อย ๆ หัวหน้าชุมชนจะต้องรู้จักบุคคลในกลุ่มของตนอย่างดี หลักการปกครองที่เลียนแบบการปกครองคนในครอบครัวคงยังใช้สืบมา และตกทอดมาจนถึงสมัยสุโขทัย เรื่องราวที่ปรากฏในตำนานมีบางตอนที่สามารขชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างกษัตริย์และราษฎรได้ เช่น ในตำนานจามเทวีได้กล่าวถึงการที่หญิงชราเข้าไปร้องทุกข์ต่อพระเจ้ากุนริกนาสแห่งเมืองรัมมนคร เพราะนางถูกลูกชายข่มเหงด่าว่า และเรื่องหญิงชราเข้าไปร้องทุกข์ต่อพระเจ้ากุนริกโรสราซแห่งอวิทูรนคร ด้วยสาเหตุคล้ายคลึงกัน ในตำนานสิงหนวัติก็ได้เล่าถึงเรื่องที่ชาวเมืองโยนกจับปลาตะเพียนเผือก และนำไปถวายกษัตริย์ของตน และกษัตริย์ทรงแบ่งปลาให้ชาวเมืองกินกันอย่างทั่วถึง เป็นต้น

2. การปกครองและการขยายอาณาเขต

กษัตริย์จะให้โอรสองค์ใหญ่เป็นอุปราช และอยู่ที่เมืองหลวง เมื่อกษัตริย์สวรรคต อุปราชนี้จะได้เป็นกษัตริย์องค์ต่อไป ส่วนโอรสองค์อื่น ๆ จะได้รับส่วนแบ่งกำลังช้างม้าผู้คนและออกไปสร้างเมืองใหม่ปกครองในอาณาบริเวณใกล้เคียง โอรสเหล่านี้มักจะอภิเษกกับบรรดาราชธิดาซึ่งก็เป็นพระกนิษฐา นั้นเอง ดังจะเห็นตัวอย่างจากการที่พระเจ้าเทวตาลผู้เป็นพระราชบิดาของสิงหนวัติ ให้โอรสองค์ใหญ่เป็นอุปราชอภิเษกกับพระน้องนางขององค์หนึ่งและอยู่ที่ราชคฤห์นครหลวง ส่วนโอรสธิดาอีก 58 พระองค์ ผู้ซึ่งได้อภิเษกกันเป็น 29 คู่ ออกไปสร้างเมืองใหม่⁵⁴ สิงหนวัติพระโอรสองค์หนึ่งก็ได้มาสร้างเมืองโยนกนคร ต่อมาในสมัยขององค์มังรายราชเจ้าให้องค์เจ็องโอรสองค์โตเป็นอุปราช และให้ไชยনারายณ์โอรสองค์รองไปสร้างเมืองเวียงไชย-นารายณ์⁵⁵ ในสมัยพระองค์พัง ก็ทรงให้พระองค์พรหมสร้างเมืองไชยปราการขึ้นใหม่ และให้องค์ทุกขิต โอรสองค์ใหญ่ได้เป็นอุปราชที่เมืองหลวง⁵⁶ ในตำนานจามเทวีวงศ์ ฤาษีวาสุเทพก็ให้โอรส ธิดา พี่น้องสมรสกันและสร้างเมืองให้ปกครอง ทางเมืองหริปุญไชย พระนางจามเทวีก็ให้มหันตยศ โอรสองค์ใหญ่ปกครองที่หริปุญไชย และสร้างเมืองเขลางค์ให้โอรสองค์รองคืออนันตยศปกครอง⁵⁷ จากตัวอย่างเรื่องราวดังกล่าวนี้ ทำให้มองเห็นภาพได้ว่า อาณาบริเวณตอนเหนือของกลุ่มน้ำเจ้าพระยาตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 6 - 17 ยังมีบริเวณที่เป็นป่าเขาหรือหมู่บ้านย่อย ๆ ที่จะสร้างหรือขยายเป็นเมืองได้อีกมาก และการสร้างเมืองใหม่เหล่านี้ก็เป็นวิธีหนึ่งที่จะขยายอาณาเขตของอาณาจักรออกไปได้เรื่อย ๆ พิจารณาจากปรากฏการณ์ดังกล่าว เชื่อได้ว่าเจ้านายที่ปกครองเมืองใหม่ มีอิสรภาพในการบริหารงานในอาณาเขตบริเวณของตนอย่างเต็มที่ โดยที่ทางเมืองหลวงไม่ได้เข้ามาควบคุมอย่างใกล้ชิด ตำนานที่บันทึกเรื่องราวของอาณาจักรเหล่านี้ไม่ได้กล่าวถึงการแย่งชิงอำนาจระหว่างเมืองบริวาร หรือเมืองลูกหลวงกับเมืองหลวงเลย แสดงว่า

พวกเมืองลูกหลวงมีความพอใจในอำนาจความเป็นอิสระของตนและการขยายอำนาจออกไปอีก ก็คงกระทำไม่ได้มากนัก ซึ่งก็คงจะใช้วิธีให้ลูกหลานออกไปสร้างเมืองใหม่ปกครองในทำนองเดียวกับที่เมืองหลวงเคยกระทำต่อเจ้านายเมืองลูกหลวงนั้นมาแล้ว การปกครองในรูปรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางอย่างเข้มงวดก็คงยังไม่พัฒนาขึ้นในระยะนี้

ลักษณะการปกครองในส่วนภูมิภาคของอาณาจักรจึงเป็นลักษณะที่เรียกว่า *แบบนครรัฐ* คือ ประกอบไปด้วยนครหรือเมืองต่าง ๆ มีลักษณะเป็นอิสระในการปกครองตนเองเหมือนกับเป็นรัฐ ๆ หนึ่ง อาณาจักรจึงผูกพันกันไว้ด้วยสายลูกโซ่ของความเป็นเครือญาติใกล้ชิดระหว่างเจ้าผู้ครองนครมากกว่าด้วยระบบบริหารราชการที่เป็นแบบแผน มีหลักฐานว่า เจ้านายของเมืองเหล่านี้ ก็มีการแต่งงานกันอีก เช่น พระองค์พรหมแต่งกับเจ้าหญิงแห่งเมืองไชยนาทรายณ์ เป็นต้น โครงสร้างของเมืองหรือนคร ประกอบไปด้วยบริเวณตัวเมืองแท้ ๆ กับอาณาบริเวณโดยรอบ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นไร่นาของราษฎรที่อยู่กันเป็นชุมชนเล็ก ๆ ขนาดหมู่บ้าน กษัตริย์และข้าราชการผู้ใหญ่จะบริหารงานอยู่ในตัวเมือง ส่วนเขตนอกเมืองนั้น คงจัดตั้งนี้คือ ในระดับหมู่บ้าน จะมีผู้ดูแลที่เรียกว่า *นายบ้าน* หมู่บ้านหลาย ๆ แห่งรวมกันเข้า ประมาณเนื้อที่นาสักพันนา จัดเป็นหน่วยการปกครองที่เรียกว่า *พันนา* และมี *ขุนพันนา* เป็นผู้ดูแล ข้อสันนิษฐานนี้ได้มาจากตอนหนึ่งของตำนานสิงหนวัติกุมารที่กล่าวถึง ตอนที่เมืองโยนกนครจมลงเพราะกษัตริย์และประชาชนกินปลาตะเพียนเผือก ตำนานสิงหนวัติระบุว่า บริเวณนอกเมืองไม่ได้จมน้ำลงไปด้วย พวกขุนพันนาและนายบ้านทั้งหลายจึงรีบรุดมาดูสภาพของเมืองโยนกนคร ดังนี้ “คืนนั้น รุ่งแจ้งแล้ว ดังนั้นขุนพันนา และนายบ้านทั้งหลายอันอยู่นอกเวียง นั้น เขาก็กล่าวกันว่า ในคืนที่แล้วไปนี้ เป็นสิ่งใดได้ยินเสียงเหมือนดังเสียงฟ้าร้องสนั่นหวั่นไหวไปทั่วทั้งเวียง ควรเราทั้งหลายจะเข้าไปปฏิบัติดูให้รู้แจ้งว่าดังนั้นขุนพันนาและนายบ้านทั้งหลายครั้งบริโศกข้าววายเสร็จแล้ว ต่างก็พากันเข้ามาสู่เวียงเพื่อจักดูเหตุการณ์นั้น ๆ...”⁵⁸ เมื่อทราบว่าจะอะไรเกิดขึ้นแล้ว ขุนพันนาและนายบ้านก็เลือกตั้งให้ *ขุนล้ง* แห่งบ้านบุมขึ้นเป็นเจ้าเมืองคนใหม่ *ขุนล้ง* ในที่นี้คงจะเป็นขุนพันนาคนหนึ่งเพราะมีศเป็นขุนลักษณะที่ชาวบ้านแก้ไขสถานการณ์ได้รวดเร็วและเรียบร้อยโดยวิธีกำเลือกตั้งขุนล้งให้เป็นผู้ปกครองคนใหม่นี้ ทำให้เข้าใจได้ว่า ชาวบ้านคงจะคุ้นเคยกับวิธีเลือกตั้งอยู่แล้ว ฉะนั้น อาจเป็นไปได้ว่า ตำแหน่งนายบ้าน และขุนพันนาอาจมาจากการเลือกตั้งของราษฎร ต่อจากขุนล้งไปแล้วก็มีขุนอื่น ๆ ผลัดกันขึ้นมาเป็นเจ้าเมืองอีกหลายคน ขุนเหล่านี้ในตำนานก็มีได้ระบุว่า เป็นลูกหลานว่านเครือกันแต่อย่างใด แต่ก็สามารถสับเปลี่ยนกันขึ้นมามีอำนาจได้อย่างเรียบร้อย โดยไม่ได้เกิดการสู้รบแย่งชิงอำนาจกัน จนกระทั่งถูกผนวกเข้ากับอาณาจักรเงินยางเชียงแสน สันนิษฐานว่าการขึ้นมาปกครองคงจะมาจากการออกเสียงเลือกตั้งเหมือนในครั้งของขุนล้ง ลักษณะเช่นนี้ ทำให้เชื่อได้ว่า การเลือกตั้งหัวหน้าโดยฟังมติของประชาชนส่วนใหญ่ คงเป็นวิธีการที่คนไทยในสมัยก่อนใช้อยู่ก่อนหน้าที่จะมีการสืบราชบัลลังค์จากพ่อไปหาลูก ฉะนั้นเมื่อเกิดความจำเป็น ก็สามารถนำวิธีนี้มาใช้ได้อีกโดยเรียบร้อย

การแย่งชิงอำนาจระหว่างเมืองหลวงและเมืองลูกหลวงจะเกิดขึ้นในระยะหลังประมาณ ในพุทธศตวรรษที่ 17 - 18 ดังเช่นในตำนานสิงหนวัติกุมาร ระบุว่า ที่ชาวบ้านร่วมมือกันเลือกขุนคลัง ขึ้นเป็นเจ้าเมืองคนใหม่ปกครองเมืองเวียงปรีกษา ก็เพราะเกรงว่า พระยาสร้อยหล้า แห่งเมืองไชยนารายณ์ ซึ่งเป็นเมืองลูกที่ลูกน้องของเมืองโยนกนครจะมาชิงเอาราชสมบัติ เหตุการณ์นี้สันนิษฐานว่า เกิดขึ้นในประมาณศตวรรษที่ 17 ส่วนทางสายลาวจากนั้น เริ่มกล่าวถึงการแย่งอำนาจระหว่างเมืองหลวงและเมืองบริวารในสมัยพระยามังราย ซึ่งก็อยู่ในระหว่างสมัยพุทธศตวรรษที่ 19 แล้ว ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่า ในระยะหลัง ระบบการปกครองของอาณาจักรมีวิวัฒนาการเพิ่มขึ้น เมืองหลวงมีเกียรติภูมิและอำนาจเข้าควบคุมอาณาบริเวณโดยรอบรัดกุมขึ้น อำนาจที่เมืองหลวงจึงเป็นสิ่งน่าปรารถนาสำหรับเจ้านายเมืองลูกหลวงหรือเมืองบริวารอื่น ๆ ประกอบกับการขยายเมืองใหม่ ๆ ออกไป คงกระทำไม่ได้ไม่สะดวกเท่าในสมัยก่อน จึงเริ่มมีการแข่งขันแย่งชิงอำนาจในหมู่เจ้านายราชวงศ์เดียวกันมากขึ้นทุกที

วิธีการขยายอาณาเขต นอกจากจะกระทำโดยการสร้างเมืองใหม่ขึ้นแล้ว ก็ยังกระทำด้วยการยกกำลังเข้ารุกรานชุมชนอื่น ๆ ซึ่งไม่ใช่เชื้อชาติเดียวกัน หรืออาจเป็นคนไทยด้วยกัน แต่คนละราชวงศ์ก็ได้ ดังตัวอย่างเช่น กรณีพระเจ้าสิงหนวัติเข้าโจมตีเมืองอุโมงเสลาของขอม และพวกมิลักกะ ฝ่ายมิลักกะเข้าโจมตีหริปุญไชย และหริปุญไชยเข้ารุกรานพวกมิลักกะบ้าง กรณีที่หริปุญไชยเข้ารุกรานละโว้ พระยาเจืองรุกรานเมืองแก้ว (ญวน) และพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกรุกรานสัชชนาลัย เป็นต้น ในระยะแรก เมื่ออาณาจักรหนึ่งรุกรานอีกฝ่ายได้ชัยชนะแล้ว ก็มักให้ผู้แพ้ปกครองตนเองต่อไปในฐานะเจ้าประเทศราช แต่เจ้าประเทศราชต้องส่งส่วยให้ เช่น เมื่อสิงหนวัติตีเมืองอุโมงเสลาได้ ขอมก็ยังปกครองเมืองนั้นต่อมา แต่ต้องส่งส่วยให้ทางโยนกนคร และเมื่อขอมแห่งอุโมงเสลาตีโยนกนครได้บ้าง ในสมัยพระองค์พัง พระองค์พังก็ต้องส่งส่วยให้ขอมเช่นกัน เมืองสีทวง ซึ่งเป็นเมืองของฝ่ายเชื้อสายปู่เจ้าลาวจก ก็ต้องส่งส่วยให้กับทางโยนกนครมาก่อน การปกครองเมืองประเทศราชเช่นนี้ จัดว่าเป็นการปกครองทางอ้อม (Indirect rule) แต่ต่อมาปรากฏว่า บางครั้งฝ่ายที่มีชัย จะเข้าไปปกครองฝ่ายแพ้ด้วยตนเอง เป็นการปกครองทางตรง (Direct rule) เช่น กรณีพระยามิลักกะ ซึ่งตีหริปุญไชยได้ในต้นพุทธศตวรรษที่ 14 ก็เข้าปกครองหริปุญไชยเองอยู่ 3 ปี เจ้านายหริปุญไชยจึงมากำจัดออกไปได้⁵⁹ (เรื่องราวตอนนี้ ทางพงศาวดารหริปุญไชยลำพูนระบุว่า พระยามหาราช เมืองยศมาลา (แสนหวี) ยกมาแย่งลำพูนได้ นักวิชาการบางส่วน จึงเชื่อว่าพวกมิลักกะ คือพวกไทยใหญ่อยู่ทางตอนเหนือ)⁶⁰ ตัวอย่างอีกเรื่องหนึ่งก็คือ เรื่องที่พระยาเจืองแห่งอาณาจักรเงินยางเชียงแสนไปตีเมืองแก้วได้ ก็เข้าปกครองที่เมืองแก้วเสียเอง ส่วนทางเมืองเงินยางเชียงแสน ให้พระโอรสองค์ใหญ่ปกครองกลายเป็นเมืองลูกหลวงไป

3. ความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักร

อาณาจักรของคนไทยทางตอนเหนือของลุ่มน้ำเจ้าพระยา ทำสงครามรุกรานกันบ้างเป็นครั้งคราว ดังเช่น ตัวอย่างที่ได้ยกมาข้างต้น บางครั้งก็ทำสงครามกับอาณาจักรของคนไทยทางตอนใต้ เช่น อาณาจักรละโว้ หรือทำสงครามกับชนชาติอื่น เช่น มอญ และขอม ในบางสมัย

อาณาจักรเหล่านี้จะหันมาเป่าไมตรีต่อกัน ช่วงระยะเวลาที่เป็นมิตรกัน ก็มักจะมีการแต่งงานระหว่างเจ้านายของอาณาจักรเหล่านี้ จึงทำให้เกิดความสัมพันธ์ฉันท์เครือญาติในระหว่างอาณาจักรขึ้น ผู้แต่งพงศาวดารโยนก มีความเห็นเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรโบราณในดินแดนส่วนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบันนี้ว่า กษัตริย์ของอาณาจักรทั้งหลาย เช่น หริปุญไชย เจลียงรัฐ (สุวรรณโลก) ละโว้ แคว้นสุวรรณภูมิ (แถวภาคกลางของไทย เช่น เขตราชบุรี กาญจนบุรี สุพรรณบุรี ฯลฯ) รวมไปถึงอาณาจักรนครศรีธรรมราช เขมร และจัมปา “คงนับเนื่องในประยูรญาติราชวงศ์เดียวกัน ย่อมผูกพันกันด้วยการอภิเษกราชบุตร ราชธิดาต่อกันและกัน แม้หากจะมีต่างวงศ์มาแทรกคั่นก็เป็นการชั่วคราว ภายหลังจึงมีการรวมเป็นอาณาจักรใหม่ขึ้นได้.....”⁶¹

จุดประสงค์ประการหนึ่งของการสร้างสัมพันธ์ฉันท์เครือญาติ ก็เพื่อหาทางป้องกันการขัดแย้งหรือการรุกรานกันอีกในอนาคต ดังปรากฏข้อความตอนหนึ่งในตำนานจามเทวีวงศ์ ที่กล่าวถึงการแต่งงานระหว่างโอรสของพระนางจามเทวีแห่งหริปุญไชยกับราชธิดาของกษัตริย์แห่งมิลักขะ ซึ่งเคยเป็นคู่ศึกสงครามกันมาก่อน ว่า

“...ชนทั้งหลายเหล่าใด แม้เป็นศัตรูเฉพาะหน้าในกาลก่อน ไม่ว่าญาติไม่ว่าเผ่าพันธุ์ ครั้นเมื่อการอวาท วิวาทในบุตรและธิดาทั้งหลาย ได้มาถึงพร้อมด้วยความรักมารดาบิดาทั้งหลาย ก็ดี ญาติและเผ่าพันธุ์ทั้งหลายทั้งปวงเหล่านั้นก็ดี ก็มีความรักใคร่บังเกิดชวามิลักขะทั้งหลาย มีพระราชาเป็นต้น ชาวกัมพูชทั้งหลาย มีพระนางจามเทวีเป็นต้น ได้ประพฤติซึ่งความรักกะกัน และกันอย่างนี้ อาศัยความผูกพันในบุตรและธิดาทั้งหลาย....”⁶²

ความสัมพันธ์ฉันท์เครือญาตินี้ นอกจากจะทำให้อาณาจักรทั้งหลายมีความผูกพันและเป็นไมตรีกันแล้ว ก็จะมีผลในทางการขยายอาณาเขตได้ด้วย เพราะอาณาจักรหนึ่งอาจอ้างสิทธิ์ในราชบัลลังค์ของอีกอาณาจักรหนึ่งได้ ถ้าหากมีความเกี่ยวพันเป็นญาติกันอยู่

การปกครองของอาณาจักรสุโขทัย การปกครองของอาณาจักรสุโขทัยนับตั้งแต่ประมาณสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นต้นไปมีลักษณะสำคัญหลายประการคล้ายคลึงกับการปกครองของอาณาจักรไทยในสมัยแรกเห็นได้ว่าเป็นการสืบเนื่องมาจากการปกครองในสมัยก่อน แต่ขณะเดียวกันการปกครองของสุโขทัยก็มีวิวัฒนาการบางอย่างแตกต่างไปจากการปกครองของอาณาจักรไทยสมัยแรกหลายประการดังจะได้ยกประเด็นสำคัญมาวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

ลักษณะสถาบันกษัตริย์สุโขทัย

ประเด็นแรกเกี่ยวกับการปกครองของอาณาจักรสุโขทัยที่ควรนำมาพิจารณาก็คือ ลักษณะสถาบันกษัตริย์ของอาณาจักรสุโขทัย ทั้งนี้เพราะในสมัยสุโขทัย มีการปกครองระบบราชาธิปไตยอำนาจและนโยบายในการปกครองประเทศอยู่ที่พระมหากษัตริย์ ดังนั้น *อุดมการณ์และวิถีการใช้* *อำนาจในการปกครอง* ซึ่งเป็นส่วนกำหนดลักษณะสถาบันกษัตริย์ จึงเป็นสิ่งที่ควรศึกษาค้นคว้าการศึกษาเกี่ยวกับลักษณะสถาบันกษัตริย์สุโขทัยยังจะช่วยให้เข้าใจถึงวิวัฒนาการของสถาบันกษัตริย์ในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ได้ยิ่งขึ้นด้วย เพราะสถาบันกษัตริย์ของไทยในยุคหลัง ก็มีวิวัฒนาการสืบเนื่องไปจากลักษณะสถาบันกษัตริย์ในสมัยสุโขทัยนั่นเอง

มีหลักฐานปรากฏว่า วิธีการใช้อำนาจในการปกครองประเทศของพระมหากษัตริย์สุโขทัย หรือลักษณะสถาบันกษัตริย์สุโขทัย มีอยู่ 3 ลักษณะ คือ

1. ลักษณะการปกครองแบบพระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนบิดาของประชาชน (Patriarchal Monarchy)
2. ลักษณะธรรมราชา (King of Righteousness) และ
3. ลักษณะเทวราชา หรือหลักการปกครองแบบพระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนเทพเจ้า (Divine Kingship หรือ Deva Raja)

กล่าวได้ว่า พระมหากษัตริย์ไทยนับแต่สมัยสุโขทัยไปจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ทรงยึดมั่นหลักการใช้อำนาจทั้ง 3 ประการนี้ แต่ทว่าในแต่ละยุค หลักการใดหลักการหนึ่ง จะมีความสำคัญและเด่นชัดขึ้นมากกว่าหลักการอื่น ๆ⁶³ สำหรับสมัยอาณาจักรสุโขทัยนี้ หลักการใช้อำนาจของพระมหากษัตริย์แบบพ่อปกครองลูก และธรรมราชา เป็นลักษณะที่สำคัญอยู่เคียงคู่กัน ส่วนหลักเทวราชา แม้จะมีหลักฐานปรากฏอยู่บ้าง แต่ก็สันนิษฐานได้ว่า กษัตริย์สุโขทัยยังไม่ได้ยึดถือหลักการนี้ เป็นวิธีการปกครองที่สำคัญแต่อย่างใด

ก่อนจะกล่าวถึงลักษณะของสถาบันกษัตริย์ของอาณาจักรสุโขทัยโดยละเอียดต่อไป จะขออธิบายให้เห็นถึงลักษณะของสถาบันกษัตริย์ทั้ง 3 ลักษณะข้างต้น เพื่อเป็นแนวทางก่อนโดยสังเขปต่อไปนี้

1. หลักการปกครองแบบพระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนบิดาของประชาชน (Patriarchal Monarchy)

นักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่มีความเห็นว่า หลักการปกครองแบบนี้ เป็นประเพณีการปกครองของคนไทยมาแต่ดั้งเดิม และคนไทยได้รับเป็นมรดกมาจากบรรพบุรุษชนชาติมิงโกล⁶⁴ นักวิชาการท่านหนึ่ง มีความเห็นว่า ต้นเค้าของคติการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช ซึ่งเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์และประชาชน เป็นแบบพ่อปกครองลูก อาจจะมาจากอุดมการณ์ของพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งปกครองอินเดียอยู่ในระหว่าง พ.ศ. 269 - 311 โดยมีหลักฐานคือ โฉจารึกแห่งกลิงคะ ฉบับที่ 1 และ 2 มีข้อความระบุว่า พระเจ้าอโศกให้ประกาศว่า *คนทุกคนเป็นลูกของพระองค์*⁶⁵ หลักสำคัญของการปกครองแบบพ่อกับลูกก็คือ พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติพระองค์เสมือนหนึ่งเป็นพ่อของประชาชน กล่าวคือ ทรงปกครองดูแลประชาชนอย่างใกล้ชิดเหมือนพ่อดูแลลูก และขณะเดียวกัน ทรงมีอำนาจสิทธิขาดเหนือชีวิตลูก สันนิษฐานว่าการปกครองในรูปนี้ มีรากฐานมาจากความสัมพันธ์ในครอบครัว และจะได้ผลเมื่อประชาชนยังมีจำนวนไม่มากนัก หน้าที่สำคัญของพระมหากษัตริย์ที่ทรงยึดหลักการปกครองนี้ ก็คือ เป็นผู้คุ้มครองป้องกันภัยให้แก่ประชาชนเมื่อมีศึกมารุกราน โดยทรงเป็นแม่ทัพในการต่อสู้ นอกจากนี้ ยังต้อง

ทรงเป็นแม่ทัพในการขยายอาณาเขต เพื่อความมั่นคงของอาณาจักร ในยามสงบ ทรงเป็นผู้บำบัตทุกข์ บำรุงสุขแก่ราษฎร ราษฎรสามารถเข้าร้องเรียนความทุกข์ต่อพระมหากษัตริย์ได้อย่างใกล้ชิด นอกจากนี้ พระมหากษัตริย์ทรงมีหน้าที่ให้ความยุติธรรม ทรงเป็นผู้พิพากษาชั้นสูงสุด หน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ต้องสนับสนุนบำรุงประชาชนในทางเศรษฐกิจ และอบรมสั่งสอนให้อยู่ในศีลธรรมอันดี ประดุจที่พ่อคอยดูแลลูกด้วย

2. หลักการปกครองแบบธรรมราชา หรือ แบบพระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งธรรม (King of Righteousness)

หลักสำคัญของธรรมราชาก็คือ พระมหากษัตริย์ต้องปกครองอาณาจักรโดยปฏิบัติพระองค์ตามหลักธรรมสำหรับกษัตริย์ หลักธรรมเหล่านี้ ก็เป็นหลักธรรมทางศาสนาเป็นส่วนใหญ่ นักวิชาการเชื่อว่า หลักธรรมดังกล่าว เดิมปรากฏอยู่ในคัมภีร์ธรรมศาสตร์ของพวกพราหมณ์ก่อน ในระยะแรกจึงเป็นหลักธรรมทางศาสนาพราหมณ์ ต่อมา เมื่อศาสนาพุทธแพร่หลายขึ้น บรรดาอาณาจักรที่นับถือศาสนาพุทธ ก็ได้ปรับปรุงโดยนำคติธรรมทางศาสนาพุทธเข้าไปสอดแทรก อยู่เป็นอันมาก สำหรับอาณาจักรของคนไทยนั้น นักวิชาการบางท่านเชื่อว่า ไทยได้รับแนวความคิดเกี่ยวกับหลักธรรมของกษัตริย์มาจากคัมภีร์*ธรรมสัตถา* (Dhammasattha) ของมอญ⁶⁶ ธรรมสัตถานี้ก็คือ คัมภีร์ธรรมศาสตร์ดั้งเดิมนั่นเอง แต่มอญได้นำมาเปลี่ยนแปลงบางอย่าง โดยสอดแทรกหลักธรรมทางศาสนาพุทธนิกายหินยานลงไป หลักธรรมราชาที่ไทยได้รับมา จึงเป็นอิทธิพลของพุทธศาสนานิกายหินยาน

คัมภีร์ทางศาสนาพุทธ คือ พระไตรปิฎก ได้ให้แนวความคิดเกี่ยวกับลักษณะของหัวหน้าหรือกษัตริย์ที่ควรจะเป็นเอาไว้ แนวความคิดนี้ปรากฏอยู่ใน *อัคคัญญสูตร* ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพระสุตตันตปิฎก ตอนทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค⁶⁷ อัคคัญญสูตร ได้กล่าวถึงที่มาของวิธูเอาไว้อย่างน่าสนใจ และได้สรุปถึงลักษณะของหัวหน้าหรือกษัตริย์เอาไว้ว่า หัวหน้า คือ ผู้ที่ได้รับเลือกจากมนุษย์คนอื่น ๆ ให้มีหน้าที่ว่ากล่าว ปกป้อง ค้ำครอง ตัดสินการขัดแย้งในชุมชน ลงโทษขับไล่ผู้มีความผิดได้โดยชอบธรรม เพื่อความสงบสุขของชุมชนนั้น เพราะเหตุที่หัวหน้ามีหน้าที่เช่นนี้ ชุมชนจึงพิจารณาเลือกสรรหัวหน้าจากบุคคลที่มีคุณธรรมน่าเลื่อมใส น่าเกรงขาม มากกว่าคนอื่น ๆ และประชาชนก็จะตอบแทนการปฏิบัติหน้าที่ของหัวหน้า โดย “แบ่งข้าวสาลี” ให้⁶⁸ ดังนั้นหัวหน้าหรือกษัตริย์ในที่นี้คือ *มหาชนสมมติ* เพราะได้รับมอบหมายหรือฉันทานุมัติจากคนทั้งปวงให้ทำหน้าที่ปกครองความแตกต่างระหว่างกษัตริย์กับผู้อยู่ใต้ปกครอง จึงไม่ได้อยู่ที่กำเนิดหรือบุญญาอภินิหารอื่นใดของกษัตริย์ แต่แตกต่างตรงที่ การมี*คุณธรรม*มากกว่าคนอื่น ๆ⁶⁹ อัคคัญญสูตร จึงเน้นความเสมอภาคของมนุษย์ชาติกำเนิด มิใช่เป็นเครื่องกำหนดฐานะและคุณค่าของมนุษย์สิ่งที่กำหนดคือ ความประพฤติ หรือการกระทำมากกว่าอย่างอื่น⁷⁰ ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์ซึ่งเป็นมหาชนสมมติกับประชาชนอยู่ในรูปของสัญญา กล่าวคือ กษัตริย์จะทำหน้าที่ปกป้องคุ้มครองประชาชน และประชาชนก็จะตอบแทนโดยให้ผลประโยชน์แก่กษัตริย์นั้น เห็นได้ว่า เป็นความสัมพันธ์ทางหน้าที่มากกว่าการยอมรับในบุญญาธิการว่าผู้ปกครองเป็นสมมติเทวราช⁷¹

หัวหน้าหรือมหาชนสมมตินี้ยังสามารถแบ่งออกได้เป็นลำดับชั้นตามคุณธรรมของหัวหน้า นั้นดังนี้ คือ

1. มหาชนสมมติ ซึ่งจะต้องปกป้องคุ้มครองคนจำนวนมาก มีอาณาเขตกว้างขวางเรียกว่า *กษัตริย์* (ในพุทธประวัติฝ่ายมหานในธิเบต ได้อธิบายขยายความคำว่า *กษัตริย์* นอกเหนือไปจากที่มีอยู่ในอัครกัณฐสูตร คือ อธิบายไว้ว่า กษัตริย์คือผู้เป็นเจ้าของและผู้ปกครองป้องกันนาให้พ้นอันตราย จึงได้รับนามว่า เกษตร หรือ กษัตริย์ ซึ่งแปลว่า *ผู้ปกครองนา*)⁷²

2. มหาชนสมมติ ซึ่งจะต้องปกป้องคุ้มครองคนจำนวนมาก และยังเป็นหัวหน้าที่มีคุณธรรมสามารถ “ยังชนเหล่าอื่นให้สุขใจได้โดยธรรม” เรียกว่า *ราชา*

3. ใน *ไตรภูมิพระร่วง* ซึ่งเป็นคัมภีร์ ซึ่งแต่งขึ้นโดยพระมหากษัตริย์ราชไทย และได้รับอิทธิพลจากอัครกัณฐสูตรเป็นอันมาก ได้กล่าวถึง มหาชนสมมติ ที่ยิ่งใหญ่กว่า *ราชา* ขึ้นไปอีก คือ *จักรพรรดิ* จักรพรรดิคือผู้ปกครองที่นอกจากจะ “ยังชนเหล่าอื่นให้สุขใจได้โดยธรรม” แล้ว ยังเป็นผู้มีคุณธรรมสูงเกินกว่ากษัตริย์หรือราชาทั้งปวง เพราะ *จักรพรรดิได้ถือเอาภารกิจที่จะช่วยคนในโลกให้พ้นจากวิภวสงสาร* ซึ่งพระราชาไม่ได้มีภารกิจอันนี้⁷³ จักรพรรดิจึงทำหน้าที่คล้ายคลึงกับพระพุทธเจ้า หรือ พระโพธิสัตว์ นั่นเอง

สรุปแล้ว จากปรัชญาของศาสนาพุทธ ธรรมราชา ก็คือ มหาชนสมมติ ซึ่งจะต้องปกครองประชาชนโดยธรรมเพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขและสร้างความพอใจ ความสงบเรียบร้อยของชุมชนและดำเนินไปได้ ก็มีแต่จะปลดเปลื้องความทุกข์ของประชาชนในโลกปัจจุบันเท่านั้น แต่ควรจะทำหน้าที่นำประชาชนให้พ้นทุกข์จากวิภวสงสารอีกด้วย

เมื่อพิจารณาจากเอกสารทั้งหลายแล้ว สรุปได้ว่า ธรรมราชาจะต้องปฏิบัติตามหลักธรรมต่าง ๆ ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็นหมวดหมู่ได้ 3 หมวด คือ *ทศพิธราชธรรม ราชจรรยาวัตร* และ *จักรวรรดิวัตร*

ทศพิธราชธรรม มี 10 ประการดังนี้

1. ทาน คือ การให้ทาน ได้แก่การบริจาคสิ่งของให้แก่ผู้ตกทุกข์ได้ยาก สมควรได้รับการช่วยเหลือ

2. ศีล คือ การอยู่ในศีล ละเว้นการประพฤติชั่วด้วย กาย วาจา ใจ

3. บริจาค คือ การบริจาค ได้แก่การให้ทรัพย์ สมบัติ สิ่งของแก่ผู้อื่น เพื่อเป็นการบันเทาความโลภในส่วนตน

4. อหิงสา คือ มีความซื่อสัตย์ สุจริต

5. มุททว คือ มีพระราชอัธยาศัยอ่อนโยน (gentleness) ไม่ตึงตังด้วยทิฐิมานะ

6. ตป คือ การมีจิตอยู่ในสมาธิ ไม่วิตกฟุ้งซ่าน

7. อุกุโธ คือ การไม่โกรธในสิ่งที่ไม่ควรโกรธ

8. อวิหิงสา คือการไม่เบียดเบียนประชาชนให้ได้รับความเดือดร้อนด้วยเหตุอันไม่ควรกระทำ

9. ขนดิศญจ คือ การยึดมั่นในขันติ มีความอดทนในสิ่งที่ควรอดทน
10. อวิโรธน์ คือ การรักษาความยุติธรรม⁷⁴

ราชจรรยาวัดี 4 ประการ มีดังต่อไปนี้

1. สสฺสเมธํ คือ ความสามารถในการบำรุงรักษารัฐญาหารในอาณาจักรให้สมบูรณ์
2. ปุริสเมธํ คือ ความสามารถในการเลือกคนดีไว้ใช้ในราชการ
3. สมฺมาปาสํ คือ ความสามารถในการผูกคล้องนำใจคนให้มีความนิยมรักใคร่
4. วาจาเปยฺยํ การรู้จักใช้คำพูดที่สุภาพอ่อนหวาน⁷⁵

ในหมวดราชจรรยาวัดีนี้ พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ได้ชี้ให้เห็นร่องรอยของการดัดแปลงหลักธรรมทางศาสนาพราหมณ์ ให้เป็นคตินิยมทางศาสนาพุทธ หลักธรรม 4 ประการนี้ เดิมปรากฏอยู่ในคัมภีร์ของพราหมณ์ในหมวดที่ชื่อ *ศตปถ พราหมณ* ซึ่งว่าด้วยการบูชาสัตว หลักธรรมข้อที่ 1 ของราชจรรยาวัดี คือ สสฺสเมธํ มาจากหลักเดิมของพราหมณ์ ว่า อสฺวเมธ (Asvamedha) ซึ่งมีความหมายว่า การบูชาสัตวด้วยม้า แต่หลักการบูชาสัตวนี้ ขัดต่อหลักธรรมของศาสนาพุทธอย่างเอกอุ จึงได้มีการเปลี่ยนแปลงตัวหนังสือใหม่ให้มีความหมายต่างออกไป เป็น สสฺสเมธํ หลักข้อที่ 2 คือ ปุริสเมธํ มาจากหลักเดิมของพราหมณ์ว่า ปุรุชเมธ (Purushamedha) แปลว่า การบูชาสัตวด้วยคน⁷⁶ ซึ่งชาวพุทธก็รับไม่ได้เช่นกัน จึงได้แก้ไขคำให้มีความหมายแตกต่างกันออกไป ซึ่งแปลออกมาได้ว่า การรู้จักเลือกคนดีไว้ใช้ในราชการ

จักรวรรดิวัตร มี 12 ประการ อยู่ในจักรกวัตติสูตร ในคัมภีร์ที่มนิกาย⁷⁷ มีรายละเอียดดังนี้

1. ควรพระราชทานโอวาทแก่ข้าราชการให้อยู่ในกุศลสมาทาน และให้รางวัล อันได้แก่ ทรัพย์สิน ยศฐาบรรดาศักดิ์ แก่ข้าราชการให้พอเหมาะพอควรและทันต่อเวลา ตลอดจนดูแลป้องกันในเรื่องอันตรายให้ด้วย
2. ควรผูกไมตรีกับนานาประเทศ โดยการส่งบรรณาการเชื่อมสัมพันธไมตรี ดังเช่น ช้าง ม้า และเครื่องของมีค่าต่าง ๆ
3. ทำนุบำรุงพระบรมวงศานุวงศ์ ตามควรแก่ฐานะ
4. ทำนุบำรุงคฤหัสถ์ พราหมณ์ ด้วยเครื่องพรตและไทยธรรม มีข้าว น้ำ ผ้านุ่มหอม เป็นต้น และทำนุบำรุงประชาชนโดยสนับสนุนในด้านการเพาะปลูก เช่น ให้พันธุ์ข้าว เครื่องมือทำนา ตลอดจน โค กระบือ
5. ให้ความเอาใจใส่แก่ประชาชนในเขตชนบทอันห่างไกล เหมือนดังอุปถัมภ์ประชาชนที่อยู่ใกล้
6. ควรสักการะพราหมณ์ผู้สมณะ ด้วยการพระราชทานเครื่องไทยธรรม
7. ทำนุบำรุงรักษาพันธุ์สัตว์ทั้งปวง ไม่ให้ถูกทำลายจนสูญพันธุ์
8. คอยห้ามประชาชนทั้งหลายมิให้ประพฤตินทางมิชอบ และชักจูงให้อยู่ในกุศลธรรม ประกอบอาชีพโดยสุจริต

9. พระราชทานทรัพย์ให้แก่ผู้ที่ยึดสน เพื่อให้ผู้ผู้นั้นสามารถประกอบอาชีพทางสุจริตต่อไปได้ ไม่ต้องหันไปหาทางทุจริต

10. ควรหาโอกาสปราศรัยทางธรรมกับบรรดาสมณชีพราหมณ์ทั้งหลาย เพื่อเป็นทางแสวงหาความรู้ความกระจ่างในหลักธรรมของศาสนา

11. ควรตั้งจิตอยู่ในสมาธิ มิให้เกิด “อธรรมราคในอุคมนัยสถาน”

12. ควรหักห้ามจิตมิให้ปรารถนาลาภที่ไม่ควรจะได้⁷⁸

ถ้าเปรียบเทียบทศพิศราชธรรมกับหลักจักรวรรดิวัตรแล้ว จะเห็นว่า ทศพิศราชธรรมมีลักษณะเป็นการปลูกฝังคุณสมบัติส่วนพระองค์ของกษัตริย์มากกว่าที่จะเป็นหลักการปกครองที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์และประชาชน แต่หลักจักรวรรดิวัตรนั้น ครอบคลุมหลักการปกครองและหลักความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์และประชาชนไว้ด้วย⁷⁹

ตามหลักของธรรมราชานัน ถ้าพระมหากษัตริย์องค์ใดสามารถปฏิบัติตามหลักเกณฑ์และหน้าที่สำคัญดังได้กล่าวข้างต้นทั้ง 3 ประการแล้ว พระมหากษัตริย์พระองค์นั้น ก็จะได้รับยกย่องให้เป็นจักรวาทีน หรือ กษัตริย์แห่งจักรวาล (Universal sovereign)⁸⁰ มีเรื่องปรากฏอยู่ในพระสูตรในทางพุทธศาสนาว่า พระมหากษัตริย์องค์หนึ่งได้ทรงปฏิบัติตามหลักธรรมอย่างเคร่งครัดในเวลาต่อมา ปรากฏว่ามีกงล้อหรือธรรมจักร ซึ่งหมุนไปทางทิศตะวันออก ตะวันตก เหนือ ได้ตลอดจนทิศย่อยอื่น ๆ อีก รวม 8 ทิศ ทั้งจักรวาล พระมหากษัตริย์องค์นั้นจึงได้ตามกงล้อนั้นไปไม่ว่าจะเสด็จไปทางใด ก็มีกษัตริย์แห่งอาณาจักรทั้งหลายยอมอ่อนน้อมสวามิภักดิ์ด้วย และขอปฏิบัติตามหลักธรรมของพระองค์⁸¹ ดังนั้น จักรวาทีน จึงมีความหมายถึงพระมหากษัตริย์ที่ได้ทรงขยายอาณาเขตออกไปไพศาลทั้ง 8 ทิศ ด้วยอำนาจแห่งธรรม ความเชื่อเช่นนี้ จะปรากฏอยู่ในพระราชพิธีราชาภิเษกด้วย คือ พระมหากษัตริย์จะเสด็จขึ้นประทับบนบัลลังค์รูป 8 เหลี่ยม (Octagonal Throne) ที่เรียกว่า พระที่นั่งอัฐทิศ และพราหมณ์ผู้ทำพิธี 8 คน ซึ่งถือว่าเป็นตัวแทนของเทวดาที่รักษาทิศทั้ง 8 จะทำพิธีอัญเชิญให้พระมหากษัตริย์ทรงครอบครองดินแดนทั่วทั้ง 8 ทิศนี้⁸²

3. หลักการปกครองแบบพระมหากษัตริย์ทรงเปรียบเสมือนเทพเจ้า

(Divine Kingship หรือ Devaraja)

หลักการปกครองในรูปเทวราชานี้ เป็นลัทธิของพวกพราหมณ์ในอินเดีย และได้แพร่หลายเข้ามาจนเป็นที่ยอมรับของกษัตริย์ผู้ครองอาณาจักรต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มาตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 10 นักประวัติศาสตร์เชื่อว่า ไทยได้รับหลักการปกครองนี้มาจากเขมรเป็นส่วนใหญ่ และบางส่วนรับมาจากมอญ

ก่อนจะกล่าวถึงเทวราชของไทย จะขออธิบายโดยสรุปถึงการปกครองในแบบเทวราชที่ปรากฏในอาณาจักรอื่น ๆ เช่น ในเขมร ชวา และพม่า เพื่อเป็นแนวทางดังนี้

หลักการสำคัญของเทวราชคือ พระมหากษัตริย์ได้รับการเลื่อนฐานะขึ้นไปเป็นภาคหนึ่งของเทพเจ้า หรือเป็นองค์อวตารของเทพเจ้า (Incarnation of God)⁸³ มิใช่มนุษย์ธรรมดาอีกต่อไป

เนื่องจากลัทธินี้เป็นลัทธิของพราหมณ์ ในชั้นต้นจึงถือว่า พระมหากษัตริย์ที่ได้รับการสถาปนาเป็นเทพเจ้านั้น จะเป็นเทพองค์ใดองค์หนึ่งของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งมีสำคัญที่สุดอยู่ 3 องค์คือ พระพรหม พระศิวะ และพระนารายณ์ ส่วนใหญ่พระมหากษัตริย์จะสถาปนาพระองค์เป็นพระศิวะ หรือพระนารายณ์เท่านั้น ไม่นิยมเป็นพระพรหมแต่อย่างใด ผู้ที่ทำการอัญเชิญอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ของเทพเจ้าลงมาสถิตย์อยู่ในองค์พระมหากษัตริย์จนทำให้พระมหากษัตริย์เป็นเทพไปนั้น ก็คือ พราหมณ์ เพราะถือว่าพราหมณ์เท่านั้นที่จะติดต่อกับเทพเจ้าได้ ฉะนั้น ในราชสำนักของกษัตริย์แห่งอาณาจักรทั้งหลายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ส่วนใหญ่ จึงต้องมีพราหมณ์ประจำอยู่ในระยะแรก พราหมณ์เหล่านี้ คือ พวกพราหมณ์ที่เดินทางออกมาจากอินเดีย แต่เมื่อกาลเวลาผ่านไป พราหมณ์ที่ประจำอยู่ในราชสำนักก็คือ ลูกหลานของพราหมณ์ในระยะแรกที่ได้แต่งงานกับหญิงชาวพื้นเมืองที่มีตระกูลสูง และสืบเชื้อสายเรื่อยมาจนมีลักษณะเป็นชาวพื้นเมืองโดยปริยาย แต่ยังคงรักษาประเพณีและอภิสิทธิ์ต่าง ๆ ของพราหมณ์ต้นตระกูลไว้ พิธีสถาปนาพระมหากษัตริย์ขึ้นเป็นเทพเจ้า คือ พิธีราชาภิเษก ในพิธีนี้ พราหมณ์จะกระทำพิธีการหลายอย่าง อันเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงว่า มีการอัญเชิญเทพเจ้ามาสถิตย์อยู่ในองค์พระมหากษัตริย์ เช่น การถวายสังวาลย์ของพระศิวะหรืออาวุธของพระนารายณ์ เป็นต้น

พระมหากษัตริย์จะทรงถือว่า พระองค์เป็นองค์อวตารของพระศิวะหรือพระนารายณ์ ก็สุดแล้วแต่ความเลื่อมใส กษัตริย์บางพระองค์ ถือว่าเป็นทั้งพระศิวะและพระนารายณ์รวมกันเลยทีเดียว เรียกเทพเจ้าสององค์ที่รวมกันนี้ว่า พระหริหระ (Haribhara) ดังเช่น พระเจ้าเกรอตา-ราชาสะ (Kertarajasa สวรรคต ค.ศ. 1316) แห่งอาณาจักรมชปาหิตแห่งชะวา ทรงถือว่า พระองค์เป็นพระหริหระ⁸⁴ เมื่อพระมหากษัตริย์ได้ผ่านพิธีราชาภิเษกแล้ว งานสำคัญที่จะทรงทำต่อไปก็คือ จะทรงสร้างวิหารอันวิจิตรพิสดาร เป็นที่ประดิษฐานสัญลักษณ์ของเทพเจ้าที่ทรงนับถือ และถือว่าทรงเป็นองค์อวตารของเทพนั้น พระมหากษัตริย์องค์ใดทรงถือว่าเป็นองค์อวตารของพระศิวะ ก็จะสร้างสัญลักษณ์ที่แสดงอำนาจของพระศิวะ คือ ศิวลึงค์ ประดิษฐานไว้กลางวิหารนั้น ถ้าพระองค์นับถือพระนารายณ์หรือพระวิษณุ ก็จะสร้างเทวรูปของพระวิษณุหรือพระนารายณ์ขึ้น ในประเทศเขมรปัจจุบันนี้ยังคงปรากฏทวารวิหารหรือที่เรียกกันว่าปราสาทอันวิจิตรพิสดารเหล่านี้อยู่เป็นอันมาก ที่มีชื่อเสียงมากที่สุดก็คือ ปราสาทนครวัด ซึ่งพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (ค.ศ. 1113 - 1150) ทรงสร้างขึ้นประดิษฐานรูปปั้นของพระนารายณ์ เพราะพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ทรงถือว่า พระองค์เป็นองค์อวตารของพระนารายณ์ สัญลักษณ์ของเทพเจ้า ดังเช่น ศิวลึงค์หรือรูปปั้นของเทพเจ้าที่กษัตริย์ทรงสร้างไว้ประจำรัชกาลนี้ ขณะเดียวกับที่แสดงถึงอำนาจของพระเป็นเจ้าก็แสดงถึงอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ในฐานะเทวราชของพระมหากษัตริย์องค์นั้นด้วย วิหารเหล่านี้จึงเป็นสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์และแสดงถึงพระราชอำนาจของกษัตริย์ วิหารจึงถูกสร้างขึ้นอย่างใหญ่โตและปราณีตที่สุดเท่าที่จะทำได้ แม้จะสิ้นเปลืองชีวิตราษฎรไปอย่างมหาศาลก็ตาม เมื่อพระมหากษัตริย์องค์นั้นสวรรคต พระบรมศพจะถูกนำมาประดิษฐานไว้ภายใต้แท่นศิวลึงค์

หรือแทนรูปปั้นเทพเจ้า แสดงว่า บัคนั้น พระมหากษัตริย์และเทพเจ้าได้รวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แล้วอย่างสมบูรณ์

ถ้าพระมหากษัตริย์ทรงนับถือศาสนาพุทธนิกายมหายาน ซึ่งมีการเคารพบูชาพระโพธิสัตว์ พระมหากษัตริย์องค์นั้น ก็จะรับเอาพิธีการต่าง ๆ ของศาสนาพราหมณ์และนำมาผสมผสานกับ ศาสนาพุทธ กล่าวคือ พระมหากษัตริย์จะทรงถือพระองค์ว่าเป็นภาคหนึ่งของพระโพธิสัตว์ หรือถือว่าจะเป็นพระพุทธรูปเจ้าต่อไปในอนาคต เทวสถานที่ทรงสร้างประจำราชการก็จะเป็นที่ ประดิษฐานรูปปั้นของพระโพธิสัตว์แทนคิ้วลึงค์หรือรูปปั้นพระวิษณุ พระโพธิสัตว์นี้มีหลาย พระองค์ แต่ที่เป็นที่นับถือแพร่หลายในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นี้ คือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร หรือ โลกศวร ในเขมรยังมีวิหารซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระโพธิสัตว์ดังกล่าว ก็คือ ปราสาทบายน (Bayon) ในนครธม ซึ่งพระเจ้าจายาวรมันที่ 7 (Jayavarman VII) (ค.ศ. 1181 - 1219) ทรงสร้างไว้

ทำเลที่สร้างวิหารนี้ จะต้องเลือกกันอย่างพิถีพิถันมาก ถ้าเป็นไปได้ มักจะสร้างบนยอดเขา และถือว่า เขานั้นคือเขาพระสุเมรุ ซึ่งเป็นใจกลางของจักรวาล ทั้งนี้เพราะ ผู้ปกครองอาณาจักร ทั้งหลายของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่โบราณมา ได้รับอิทธิพลแนวความคิดเกี่ยวกับระบบ ในจักรวาลมาจากศาสนาพราหมณ์และพุทธ ในทางศาสนาพราหมณ์ เชื่อว่า ในระบบจักรวาล (Universe หรือ Macrocosmos) มีเขาพระสุเมรุซึ่งตั้งอยู่บนชมพูทวีป เป็นศูนย์กลางและแวดล้อม ด้วยมหาสมุทรและเทือกเขาเป็นวงแหวนสลับไปอีก 7 ชั้น พระอาทิตย์ พระจันทร์ และดวงดาว ต่าง ๆ จะหมุนไปรอบเขาพระสุเมรุนี้ บนยอดเขาพระสุเมรุเป็นที่ประทับของเทพทั้งหลาย⁸⁵ โลกมนุษย์จะอยู่ใต้อิทธิพลของดวงดาวทั้งหลายในระบบจักรวาล อาณาจักรจะรุ่งเรืองมั่นคงหรือ ถึงความพินาศก็ขึ้นอยู่กับอิทธิพลของดวงดาวด้วย อาณาจักรในโลกมนุษย์จะมั่นคงต่อเมื่อมีโครงสร้าง ซึ่งมีความกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (harmony) กับระบบจักรวาล หรือพูดง่าย ๆ ว่า เป็นรูป จำลองของจักรวาล ด้วยเหตุนี้ในอาณาจักรจึงต้องมีรูปจำลองของเขาพระสุเมรุ และบนยอดเขานั้น มีวิหารประดิษฐานสัญลักษณ์ของเทพเจ้า การสร้างเมืองหลวง ซึ่งถือว่าเป็นตัวแทนของ อาณาจักรทั้งหมด ก็ต้องให้สอดคล้องกับโครงสร้างของจักรวาล ดังเช่น มีกำแพงเมือง 4 ด้าน แต่ละด้านหันไปสู่วิศุทิศทั้ง 4 ซึ่งถือว่าเป็นทิศหลักในจักรวาลเช่นกัน⁸⁶

เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงมีฐานะประดุจเทพเจ้าแล้ว บรรดาข้าราชการและประชาชนต้อง ปฏิบัติต่อพระองค์เช่นเดียวกับเทพเจ้าด้วย ดังเช่น พระราชวังที่ประทับของพระมหากษัตริย์จะ เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ผู้ใดจะกล้าทำลายและละเมิดมิได้ สามัญชนจะมองดูพระมหากษัตริย์มิได้ ภาษาที่ใช้กับพระมหากษัตริย์ตลอดจนผู้สืบเชื้อสายของพระองค์จะต้องเป็นภาษาพิเศษคฤที่ใช้ กับเทพเจ้า ซึ่งเรียกกันว่า ราชศัพท์ โองการของพระมหากษัตริย์จะมีอำนาจประดุจโองการของ เทพเจ้าที่มนุษย์จะขัดขืนมิได้ นอกจากนี้ ยังมีพระราชพิธีต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ ซึ่งถือว่าเป็นพิธีที่ศักดิ์สิทธิ์ มีความสลับซับซ้อนนานาประการ พระมหากษัตริย์เองก็ทรงพยายาม

สร้างบรรยากาศอันศักดิ์สิทธิ์ขึ้นแวดล้อมพระองค์ เพื่อให้ประชาชนมีความศรัทธามั่นเกรงกลัว
ดุจเดียวกับที่เกรงกลัวต่อเทพเจ้า สิ่งเหล่านี้เป็นเหตุให้พระราชอำนาจที่มีต่อประชาชนเพิ่มพูน
มากขึ้น และสามารถปกครองได้อย่างเด็ดขาดยิ่งขึ้น ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับ
ราษฎรห่างเหินกันไป เป็นความสัมพันธ์แบบเทพเจ้ากับมนุษย์ มนุษย์จะต้องมีความศรัทธามั่น
เกรงกลัวและทำตามโครงการ จะเห็นได้ว่าการปกครองในระบบเทวราชานี้ เป็นการใช้อิทธิพลทางศาสนา
ซึ่งมีอยู่ในความรู้สึกของประชาชนมาเสริมสร้างพระราชอำนาจของกษัตริย์ให้มั่นคงขึ้นเพื่อผลประโยชน์
ในการปกครองนั่นเอง

การปกครองแบบพระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนบิดาของประชาชน ของอาณาจักรสุโขทัย

สุโขทัยเป็นอาณาจักรที่มีพัฒนาการสืบเนื่องมาจากอาณาจักรของคนไทยในยุคแรก ๆ อีกทั้ง
ทั้งจำนวนประชากรก็มีอยู่อย่างจำกัด (โปรดดูรายละเอียดเรื่องจำนวนประชากรสุโขทัย ได้จาก
บทที่ 1 ตอนที่สอง ที่ว่าด้วยลักษณะสังคมของอาณาจักรสุโขทัยและลานนา) ทำให้เชื่อได้ว่า
ระบบการปกครองในรูปที่กษัตริย์จะดูแลประชาชนได้อย่างใกล้ชิดคงจะยังใช้ได้ผลดีอยู่ มีหลักฐาน
จากจารึกและเอกสารสมัยสุโขทัยบางส่วนที่ให้หลักฐานเกี่ยวกับความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่าง
กษัตริย์และประชาชนสุโขทัยไว้ ดังต่อไปนี้

ในศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 1 ซึ่งเป็นการบันทึกเรื่องราวในสมัยพ่อขุนรามคำแหง ได้กล่าว
ไว้ว่า พ่อขุนรามคำแหงให้แควนกระดิ่งไว้ที่ประตูพระราชวัง ราษฎรที่มีเรื่องทุกข์ร้อน สามารถ
มาสนักระดิ่งร้องทุกข์ต่อพระองค์ได้ และอีกตอนหนึ่งระบุว่า พ่อขุนรามคำแหงมีภารกิจในการ
อบรมปลูกฝังประชาชนให้อยู่ในศีลธรรม การอบรมสั่งสอนประชาชนดุจพ่ออบรมสั่งสอนลูกนี้
ให้ภาพพจน์ถึงความใกล้ชิดระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎรได้เป็นอย่างดี ข้อความในจารึกมี
เขียนไว้ดังนี้

“เมื่อชั่วพ่อขุนรามคำแหง..... ใน
ปากประตู มีกระดิ่งอันหนึ่งแขวนไว้หัน ไพร่ฟ้าหน้า
ปก กลางบ้านกลางเมือง มีถ้อยมีความ เจ็บท้อง
ข้องใจ มันจักกล่าวถึงเจ้าถึงขุนบ่ไว้ ไปสนักระ
ดิ่ง อันท่านแขวนไว้ พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองได้
ยินเรียก เมื่อถามสวนความแก่มันด้วยชื่อ ไพร่ใน
เมืองสุโขทัยนี้จึงจมน.....”⁸⁷

และอีกตอนหนึ่ง เขียนไว้ว่า
“.....พ่อขุนรามคำแหงนั้น หา
เป็นท้าวเป็นพระยาแก่ไทยทั้งหลาย หาเป็น
ครูอาจารย์ สั่งสอนไทยทั้งหลาย ให้รู้
บุญรู้ธรรมแท้”⁸⁸

ลักษณะของการปกครองแบบพ่อกับลูกนี้ คงมีสืบเนื่องมาจนถึงในระยะหลังของสุโขทัย

ด้วย ในตำนานชินกาลมาลีปกรณ์ มีข้อความตอนหนึ่งที่กล่าวถึง ตอนที่เจ้ามหาพรหม ผู้เป็นอนุชาของพระยาธิดา กษัตริย์แห่งเชียงใหม่ ยกกำลังมาเพื่อจะขอคูพระพุทธรูปสิงห์ที่เมืองกำแพงเพชร อันเป็นเมืองที่ พระเจ้าคิปัญญา ปกครองอยู่ในฐานะเมืองขึ้นของอยุธยา กำลังของทั้งสองเมืองเผชิญหน้ากันและล่อแหลมต่อการมีศึก พระมหาสุคนธรเถร จึงเข้าไปไกล่เกลี่ย และเตือนพระทัยเจ้านายทั้งสองฝ่ายให้ระลึกถึงหน้าที่ของ *บิดาต่อประชาชน* ดังนี้

“มหาบพิตรทั้งสองทรงมีบุญมาก มีปัญญามาก มีกำลังดีพลมาก ทรงตั้งอยู่ในความสัตย์ แน่วแน่ออยู่ในความสัตย์ ทรงนับถือพุทธศาสนา *ทรงดำรงอยู่ในฐานะเป็นบิดาของราษฎรทั้งหลาย* ทรงเป็นผู้มีศีล เป็นที่รักใคร่ของประชาชนทั้งหลาย ขอมหาบพิตรทั้งสองจงสามัคคี ออย่าทรงพิโรธแก่กันเลย”⁸⁹

ในอาณาจักรลานนา ซึ่งรุ่งเรืองอยู่ในสมัยเดียวกับอาณาจักรสุโขทัย และมีลักษณะการปกครองและสังคมคล้ายคลึงสุโขทัยอยู่อย่างมาก ก็มีหลักฐานแสดงว่า กษัตริย์ของลานนาให้ราษฎรเข้ามาใกล้ชิดกับพระองค์เช่นกัน ดังเช่น ตอนหนึ่งในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ กล่าวถึงตอนที่ประชาชนเอาของไปถวายพระยามังราย ครั้นพระยามังรายไปสร้างเมืองพร้าวว่า

“มีลานช้างที่กลางเมืองนั้น ชาวเมืองทั้งหลายเขามักใคร่เห็นเจ้ามังราย มีบรรณาการของฝากมาถวายแก่เจ้ามังราย เขาต่างคนต่างชิงกันขึ้นชาน ชานหัก เขาจึงเอาไม้ค้ำไว้ ที่นั้นลวดได้ชื่อว่า ค้ำชาน (ปัจจุบัน เรียกว่า บ้านแม่ชะจาน)”⁹⁰

ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่นี้ ยังระบุไว้ด้วยว่า พระยาธัญญา กษัตริย์แห่งหริภุญไชย ปกครองอยู่ในสมัยเดียวกับพระยามังรายแห่งเงินยาง ได้ให้ราษฎรเข้าเฝ้ากราบทูลเรื่องเดือดร้อนต่าง ๆ กับพระองค์ได้โดยตรง จึงเป็นที่รักใคร่ของราษฎร เมื่อทางพระยามังรายจะคิดตีหริภุญไชย จึงส่งสายลับไปยุแหย่ให้พระยาธัญญาเห็นห่างจากราษฎรเสีย ดังนี้

“ในเมืองหริภุญชัยเป็นเมืองใหญ่ มีเดชานูภาพอำนาจอาชญาชาติดีหลี เท่าบัดนี้ผู้ข้าหันไพร่ไทยชาวบ้านชาวเมืองผู้น้อย บ่ควร *ปากกับด้วยเจ้าเหนือหัว* เจ้ามีถ้อยความเยื้องใจ ก็เข้ามา *ไหว้เจ้าเหนือหัว* หือเคิงราชหฤทัย.....”⁹¹

ลักษณะการปกครองแบบพ่อปกครองลูกนี้ มีส่วนช่วยยกระดับฐานะความเป็นอยู่ของราษฎรให้ดีขึ้น พวกเจ้านายขุนนางผู้ใหญ่ก็ไม่กล้าข่มเหงราษฎรมากนัก เพราะเรื่องราวอาจไปถึงพระเนตรพระกรรณของกษัตริย์ได้โดยง่าย อีกทั้งพระมหากษัตริย์ยังทรงสามารถทราบถึงสภาพความอยู่ของราษฎรได้ทั่วถึง ความผูกพันและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างกษัตริย์และราษฎรก็มีอย่างแน่นแฟ้น

การปกครองแบบธรรมราชาของกษัตริย์สุโขทัย หลักการธรรมราชาของสุโขทัยคล้ายคลึงกับหลักการธรรมราชาของอาณาจักรไทยในสมัยแรก ๆ เป็นอันมาก

จารึกและเอกสารอื่น ๆ ของสุโขทัยมีการกล่าวถึงอุดมการณ์ธรรมราชาของกษัตริย์สุโขทัยไว้มากมายเสียยิ่งกว่าการอ้างถึงหลักการปกครองแบบพ่อปกครองลูก ลักษณะเช่นนี้ อาจทำให้เราเชื่อได้ว่า พระมหากษัตริย์สุโขทัยทรงยึดถือหลักการปกครองแบบธรรมราชาเป็นหลักสำคัญที่สุดก็ได้

แต่ถ้าจะพิจารณาให้ดีแล้ว จะเห็นว่า ความจริง *หลักพ่อปกครองลูก และหลักธรรมราชา* มีลักษณะคล้ายคลึงกันมากจนเกือบจะเป็นลักษณะเดียวกัน ทั้งนี้เพราะพ่อที่ดีก็คือพ่อที่อยู่ในธรรมและธรรมราชาที่ดีก็คือราชาที่ดูแลเอาใจใส่ประชาชนอย่างทั่วถึงและใกล้ชิด ไม่ว่าประชาชนนั้นจะอยู่ใกล้หรือไกลในลักษณะคล้ายกับที่พ่อดูแลลูกด้วยเช่นกัน ฉะนั้นจะเห็นได้ว่า สมัยใดที่กษัตริย์ทรงให้ความสำคัญกับหลักพ่อปกครองลูก หลักธรรมราชา ก็จะมีสำคัญอยู่เคียงกันด้วยเสมอ อย่างเช่นในสมัยสุโขทัยนี้ และต่อมาจะเห็นได้ชัดเจนอีกครั้งในสมัยรัตนโกสินทร์

หลักฐานต่างๆ ที่แสดงว่า กษัตริย์สุโขทัยทรงมีอุดมการณ์ธรรมราชา และปฏิบัติตามหลักการนี้

1. พระนามของกษัตริย์ พระมหากษัตริย์สุโขทัยหลังจากสมัยพ่อขุนรามคำแหงแล้ว ส่วนใหญ่เมื่อขึ้นครองราชย์แล้ว มักจะทรงมีพระนามว่า *ธรรมราชา* หรือ *พระมหาธรรมราชา* เช่น

พระยาเลอไทย ในขณะที่เสวยราชอยู่ ถูกขานพระนามว่า *ธรรมราชา* ในจารึกสุโขทัยหลักที่ 2 ข้อความในจารึกเขียนไว้ ดังนี้

“....หลานพ่อขุนศรี-
อินทราทิตย์ผู้หนึ่ง ชื่อ *ธรรมราชา* พู (ล) รู้
บุญรู้ธรรมมีปรีชาแก่ม ”⁹²
และอีกตอนหนึ่ง กล่าวไว้ว่า

“....เจ้าศรีศรัทธาราชจุฬา
มุนี จึงขับแม่ช้างไล่ตามตีบ่อย่า....
ช้างนั้นตามบ่อย่า จึงได้ช้างสราย
นั้นให้มา และ *สมเด็จพระราชา*
เมืองสุโขทัยนี้ท่าน.... ”⁹³

ธรรมราชาในทั้งสองแห่งนี้ นักวิชาการส่วนใหญ่ ลงความเห็นว่า คือพระยาเลอไทย⁹⁴ มจ.จันทร์จิรายุ รัชนี้ ยังทรงมีความเห็นด้วยว่า ในจารึกสุโขทัยหลักที่ 3 (จารึกนครชุม) ตอน “...คนที่พระบางโรมโนตีนพินนี้.... เป็นปาดงให้ถาง*ธรรมิกราช* นั้น บ้านเมืองอยู่เขมม ” และในจารึกสุโขทัยหลักที่ 11 ด้านที่ 1 ที่กล่าวถึง “*พระยามหาธรรมราชา*” ธรรมิกราชและพระมหาธรรมราชาในที่นี้ คือ พระยาเลอไทย⁹⁵ ในตำนานลลิตกาลมาลีปกรณ์ ได้กล่าวถึงพระยาเลอไทยไว้ว่า “....ครั้งนั้น พระเจ้าลิไทย พระราชบุตรของ *พระเจ้าธรรมราชา* ครองราชสมบัติอยู่ในเมืองสังขนาลัย.... ”⁹⁶

พระยาเลอไทย พระราชโอรสของพระยาเลอไทย เมื่อได้ครองราชสมบัติแล้ว ทรงมีพระนามว่า *ศรีสุริยพงศ์รามมหาธรรมราชาธิราช* ดังปรากฏข้อความในจารึกสุโขทัย หลักที่ 4 ว่า

“....พระบาทกัทร เองอัญ ภาไทยราช เป็นพระราชนัดดาของพระบาทกัทร เองอัญศรีรามราช เสด็จนำพลพยุหเสนา.... เมื่อเสด็จมีพระบัณฑูรให้ พลเสนาหังหลายล้อมประตุ (เอา) ขวานประหารศัตรู ทั้งหลาย บัดนั้นจึงเสด็จพระราชดำเนิน เข้าเสวยราชย์ไอสุรยาริปัตย์.... อภิเชก แล้วถวายพระนามว่า พระบาทกัทร เองอัญ ศรีสุริยพงศ์ราม *มหาธรรมราชาธิราช* ”⁹⁷

ดร. ประเสริฐ ณ นคร มีความเห็นว่า *ธรรมราชา* เป็นพระนามสามัญเรียกกษัตริย์สุโขทัยองค์

ที่เสวยราชย์อยู่ในเวลานั้น ส่วน *มหาธรรมราชา* เป็นพระนามเฉพาะของพระยาสิทธิไทย⁹⁸ ดังปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 45 ที่กล่าวพระนามกษัตริย์สุโขทัยมาโดยลำดับและเรียกพระยาสิทธิไทยเป็นการเฉพาะว่า มหาธรรมราชา ดังนี้ “ปู่พระยาศรีอินทราทิตย์ ปู่พระยาบาน ปู่พระยารามราช ปู่ใสส.... งคราม ปู่พระยาเลอไทย ปู่พระยาจรัญนำถม *ปู่พระยามหาธรรมราชา* พ่อเจ้าเมือง พ่อเลอไทย....” แต่อย่างไรก็ดี ต่อมามหาธรรมราชาก็กลายเป็นสามัญนามของกษัตริย์สุโขทัยต่อมาอีกหลายพระองค์ ในจารึกวัดตระพังช้างเผือก เมืองสุโขทัย เรียกพระยาสิทธิไทยว่า *ราชามหาธรรม*⁹⁹ และในชินกาลมาลีปกรณ์ เรียกพระยาสิทธิไทยว่า *พระเจ้าธรรมราชา*¹⁰⁰

ใน พ.ศ. 1921 เมื่อขุนหลวงพะงั่ว แห่งอยุธยา นำกำลังเข้าโจมตีเมืองซำกักราว เอกสารอยุธยาเรียกกษัตริย์สุโขทัยที่ยอมถวายบังคมแก่ขุนหลวงพะงั่วว่า *มหาธรรมราชา*¹⁰¹ มหาธรรมราชาผู้นี้ก็คือ *พระมหาธรรมราชาที่ 2* โอรสของพระยาสิทธิไทย

ในจารึกหลักที่ 12 ซึ่งจารึกใน พ.ศ. 1970 เป็นภาษามคธ มีข้อความตอนหนึ่ง แปลเป็นภาษาไทยได้ว่า “....ได้จารึกรอยพระบาททั้งคู่แห่งพระสุคตผู้เป็นใหญ่กว่ากวีทั้งหลาย ลงบนแผ่นศิลาบัตรอันกว้างนี้ ซึ่งพระวิทายวงศมหาเถร ผู้ฉลาดในจิตรกรรมอันดี นำมายังกรุงสุโขทัยบุรี โดยราชานูเคราะห์แห่งพระเจ้ามหาธรรมราชา ผู้เป็นชนกนาถแห่งพระเจ้าบรมपालาธิราช....”¹⁰² พระเจ้ามหาธรรมราชาในที่นี้ คือ *พระมหาธรรมราชาที่ 3* (ไสยลือไทย)

ในจารึกสุโขทัย หลักที่ 46 (จารึกวัดตาเถรขึงหนึ่ง) พ.ศ. 1943 มีข้อความว่า “ศักราช 762 นาคนักษัตร ปีมะโรง สมเด็จพระราชชนนีศรีธรรมราชมาดามหาดีลกรัตนราชนาถกรรโลงแม่และสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิบดีศรีสุริยวงศ์ ราชอาณาจักรนาว้าหวาหาญ นำ พ(ล) รมบราคลาธรณี ดลสกลกษัตริย์....”¹⁰³ ดร.ประเสริฐ ฐน นคร เชื่อว่า *มหาธรรมราชาธิบดี* ในที่นี้ คือ *พระยาไสยลือไทย*¹⁰⁴

กษัตริย์ทางลานนาในช่วงระยะเวลาเดียวกันนี้ ก็มีหลักฐานว่า มีการขนพระนามว่า ธรรมราชา หรือ *ธรรมิกราช* เช่นกัน ดังตัวอย่างจากจารึกหลักที่ 62 (จารึกวัดพระยืน) ที่เรียกพระยาทือนว่า *พญามหาธรรมิกราช* ดังนี้

“....อันธรรม
มิกราช ผู้เป็นลูกรักแก่พญาผายู
เป็นหลานแก่ พญา
คำฟู เป็นหลานแก่ พญามังราย....”¹⁰⁵

2. หลักฐานที่แสดงว่า กษัตริย์สุโขทัยทรงยึดมั่นในธรรมสำหรับธรรมราชา เช่น การรักษาศีลให้ทาน บำรุงพุทธศาสนา ปฏิบัติตามหลักทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร ตลอดจนธรรมอื่น ๆ อยู่ดังนี้

พระมหากษัตริย์สุโขทัยทรงรักษาศีล 5, ศีล 8 ให้ทานและบำรุงพุทธศาสนาในด้านต่างๆ ในศิลาจารึก หลักที่ 1 มีข้อความกล่าวถึงพ่อขุนรามคำแหงทรงรักษาศีลและให้ทาน ดังนี้ “....พ่อขุนรามคำแหง เจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งชาวแม่ชาวเจ้า ท่วยบัว ท่วยนา

ง ลูกเจ้า ลูกขุน ทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิง
ฝูงท่วยมีสรีรททาในพระพุทศศาสน ทรงศีลเมื่อพร
ษา ทุกคน.....”¹⁰⁶

และข้อความอีกตอนหนึ่งกล่าวว่า

“.....พ่อขุนรามคำแหงกระทำ
โอยทานแก่มหาเถรสังฆปรราชญ์เรียนจบปิฎกตรัย....”¹⁰⁷
ในจารึกหลักที่ 3 กล่าวถึงพระยาสิทธิไทย ทรงรักษาศีล ดังนี้
“ผู้ คุร สังฆาพิจารณาคุณั้น คือคน
พระยาศรีสุริยพงศัมหาธรรมราชาธิราช และพระยา
มหาธรรมราชานั้น ยังมีคุณอัน รู้ตั้งต่าบั้งอัน ให้
ขานว่าดังนี้ พระยาธรรมราชนั้นคงเป็นปัญญาศีลทุก
เมื่อ....”¹⁰⁸

ในจารึกหลักที่ 6 ซึ่งแต่งเป็นภาษามคร มีข้อความตอนหนึ่ง สดุดีพระยาสิทธิไทย แปลออก
เป็นภาษาไทยได้ ดังนี้ “ พระองค์ประกอบไปด้วยทานบารมี คล้ายกับพระเวสสันดร ด้วยปัญญา
บารมีคล้ายกับ (พระนามซำรด) และด้วยศีลบารมี คล้ายกับพระสีลวราช เป็นที่นักปราชญ์ทั้งหลาย
ควรจะไปสรรเสริญ พระองค์ฉลาดในโหราศาสตร์ มีคัมภีร์พยากรณ์ เป็นต้น ทรงชำนาญ
ในสภาวะแห่งพระไตรปิฎก มีนามว่า สิทธิไทย”¹⁰⁹

พระยาสิทธิไทยทรงเลื่อมใสศรัทธาในศาสนา มาก จนเสด็จออกผนวชใน พ.ศ. 1904¹¹⁰

นอกจากการรักษาศีล ให้ทานแล้ว พระมหากษัตริย์สุโขทัยยังถือเป็นภารกิจสำคัญใน
การส่งเสริมพระพุทธศาสนาในด้านอื่น ๆ เช่น การอัญเชิญพระสงฆ์ผู้มีความรู้มาจากที่ต่าง ๆ
เพื่อมาเผยแผ่ศาสนาที่สุโขทัย เป็นผู้นำประชาชนในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา การสร้างวัด
สร้างพระธาตุ สร้างพระบาท เป็นต้น จารึกสุโขทัยกล่าวถึงพระราชกรณียกิจเหล่านี้ไว้มากมาย
เช่น ในจารึกหลักที่ 1 กล่าวว่า มีมหาเถรจากนครศรีธรรมราชมาเผยแผ่ศาสนาที่สุโขทัย จารึก
หลักที่ 3 กล่าวถึงพระยาสิทธิไทยว่าโปรดให้อัญเชิญพระศรีรัตนมหาธาตุมาสถาปนาที่นครชุม และ
จำลองรอยพระพุทธบาทจากเขาสุมนกฎในลังกา มาประดิษฐานที่เมืองศรีสัชชนาลัย ในจารึก
หลักที่ 4 กล่าวถึง พระยาสิทธิไทยว่าโปรดให้อาราธนาพระมหาสามีสังฆราชจากลังกามาเผยแผ่
ศาสนาที่สุโขทัย เป็นต้น

พระมหากษัตริย์สุโขทัยทรงยึดมั่นในหลักธรรม สำหรับปกครอง ดังเช่น หลักทศพิธราช
ธรรม จักรวรรดิวัตร และหลักธรรมอื่น ๆ

ในจารึกหลักที่ 1 กล่าวถึงการที่พ่อขุนรามคำแหงทรงปกครองบ้านเมืองโดยธรรม ไว้ดังนี้

“...ปลุกเลี้ยงฝูงลูกบ้า
น ลูกเมืองนั้น ชอบด้วยธรรมทุกคน”¹¹¹

ธรรม ในที่นี้มีความหมายกว้างขวาง ครอบคลุมไปถึงหลักอันชอบธรรมทุกประการในการ

ปกครอง ในศิลาจารึก หลักเดียวกันนี้ ก็ได้ให้คำขยายความไว้บางตอนว่า *ธรรม* ของพ่อขุนรามคำแหงนี้ รวมอะไรไว้บ้าง เช่น ตอนหนึ่ง กล่าวว่า

“.....ไพร่ฟ้า

ลูกเจ้าลูกขุน มิแลผิดแผกแสกว่างกัน สนวนดู
แท้แล้ จึงแล่งความแก่ข้าด้วยชื่อ บ่อเข้าผู้ลักมัก
ผู้ช่อน เห็นข้าว่าท่านบิโคร์พิน เห็นสินท่านบิโคร์เตือ
ด.....”¹¹²

“.....พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองได้

ยินเรียก เมื่อถามสวนความแก่มันด้วยชื่อ ไพร่ใน
เมืองสุโขทัยนี้จึงชม....”¹¹³

อีกตอนหนึ่งของจารึก หลักที่ 1 กล่าวว่า

“ได้ข้าเสือก ข้าเสือ หัวฟุ้ง หัวรบก็ดี ปม่าปตี”¹¹⁴

ธรรมของพ่อขุนรามคำแหงที่ได้รับการสดุดีไว้ ตามที่ยกตัวอย่างมานี้ คือ ความซื่อสัตย์
ไม่โลภ และความเมตตากรุณา

ในจารึกหลักที่ 5 มีข้อความกล่าวถึง พระยาสิทธิไทยไว้ว่า

“พระมหาธรรมราชาเสวยราชย์ชอบด้วย

ทศพิชราชธรรม ฐัปรามณ์ แก่ไพร่ฟ้าข้าไทยทั้งหลาย

เห็นเข้าท่านบิโคร์พิน เห็นสินท่านบิโคร์เตือต พ่อตาย

ไว้แก่ลูก พี่ตายไว้แก่น้อง ชื่อผู้ใดผิดว่าง.....เท่าใด

บ่ห่อน ฆ่าเป็นสักคาบ ชื่อได้ข้าเสือกข้าเสือหัวฟุ้งหัวรบ

ก็ดี ปม่าปตี ย่อมเอามาเลี้ยงมาขุน.....”¹¹⁵

ในหนังสือเรื่อง ไตรภูมิพระร่วง ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ของพระยาสิทธิไทย พระองค์ได้
กล่าวถึงหลักธรรมที่ผู้ปกครองควรยึดถือ ดังเช่น รู้ละอายแก่บาปมีความซื่อสัตย์สุจริต ความยุติธรรม
ความเมตตาปราณีแก่ประชาชน เช่น เก็บภาษีและใช้แรงงานแต่พอควร ข้อความในไตรภูมิพระร่วง
ตอนหนึ่งกล่าวว่า

“....ท้าวพระยาทั้งหลาย จงตั้งอยู่ในทศพิชราชธรรมทั้ง 10 ประการ อย่าให้ขาด จงรัก
ลูกเจ้าแห่งขุนทมนทนาย ไพร่ฟ้าข้าไทยทั้งหลาย อย่าได้เลือกที่รัก อย่าได้มักที่ชัง และรักเขาจง
เสมอกันแล สัตว์ทั้งหลายนี้ยากที่จะเกิดมาเป็นคน ครั้นว่าเกิดมาได้เป็นท้าวเป็นพระญาติเจ้า
ทั้งหลายนี้ ย่อมมีบุญสมภารมากแล้ว จึงชาวเจ้าทั้งหลาย ฐับุญฐัธรรมรู้กลัวรู้ละอายแก่บาปนั้น
จงนึกเถิด จะบังคับถ้อยความสิ่งอันใดก็ดี ด้วยใจซื่ออันชอบด้วยทางธรรม...”¹¹⁶

อีกตอนหนึ่งในไตรภูมิพระร่วง กล่าวไว้ดังนี้

“....ดูกรชาวเจ้าท้าวพระยาทั้งหลาย ประการหนึ่งด้วยไพร่ฟ้าข้าไทยราษฎรทั้งหลาย ทำ
ไรไถนา กินในแผ่นดินเรานี้ เมื่อได้ข้าวนั้นเป็นรวงใส่ให้ผู้ตีเข็ญใจ ซ่อนนั้นไปปูปันค่าโดยอุคมเทียบนั้น

แลกระทำข้าวเปลือกนั้นเป็น 10 ส่วน แลเอาเป็นหลวงนั้นแต่ส่วน 1 และ 9 ส่วนนั้นให้แก่เขาแล
มิ แลดูเห็นว่า เขามีได้ข้าวนั้นใส่ มีควรวาแก่เขาเลยฯ อนึ่ง ควรให้ข้าวสักส่วนแก่ไพร่ และทแกล้ว
ทหารทั้งหลาย เพื่อลลหกคาบจึงพอเขากิน อย่าให้เขอดเขายาก ผิดว่าจะใช้เขากระทำการใด ๆ
ใส่ ให้ใช้เขาแต่พอบังควรแล อย่าใช้เขานักหนาให้ล้าเหลือใจฯ ผิดผู้ใดเฒ่าแก่ใส่ ผู้นั้นไม่ควรใช้
เขาเลย ปล่อยเขาไปตามใจเขาแล... แม้จะบังคับด้วยอำนาจของไพร่ฟ้าข้าไทยทั้งหลายใส่ อย่าได้
ว่าโพน ๆ ว่าพี ๆ คำดีกัน บังคับด้วยอำนาจนั้นให้ถูกถ้วนโดยธรรม....”¹¹⁷

3. กษัตริย์สุโขทัยทรงถือเป็นภารกิจสำคัญที่จะสั่งสอนประชาชนให้อยู่ในธรรม

มีหลักฐานแสดงว่า พระมหากษัตริย์สุโขทัยมิได้ทรงรักษาธรรมแต่โดยลำพังพระองค์
เท่านั้น แต่ทรงมีจุดมุ่งหมายที่จะเผยแพร่สั่งสอน ปลูกฝังข้าราชการและประชาชนให้ประพฤติธรรม
โดยทั่วถึงกันด้วย ใน*ศิลาจารึกหลักที่ 1* ได้กล่าวถึงภารกิจด้านนี้ของพ่อขุนรามคำแหงว่า ทรงให้สร้าง
พระแท่นมนังคศิลา ขึ้น เพื่ออัญเชิญพระสงฆ์มาเทศนาธรรมแก่ประชาชนในวันพระ และตอน
หนึ่งของจารึกหลักที่ 1 นี้ กล่าวยืนยันไว้ว่า

“...พ่อขุนพระรามคำแหงนั้น หา
เป็นท้าวเป็นพระยาแก่ไทยทั้งหลาย หาเป็น
ครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลาย ให้รู้
บุญรู้ธรรมแท้....”¹¹⁸

ใน*ศิลาจารึกหลักที่ 4* (จารึกวัดป่ามะม่วง) ด้านที่ 4 ซึ่งจารึกขึ้นในสมัยของพระยาสิทธิไทยมี
ข้อความเตือนประชาชนให้กระทำแต่ความดี ดังนี้

“งามบุญบาปรีบทำบุญ... มีประมาททุกคนเลย....
เราได้ฟังท่านเล่าในทางธรรม เวลานี้เราทราบการ
บุญชัดเจน.... ส่วนบาปกรรมทั้งหลายไม่ควรจะ
ทำเลย....”¹¹⁹

ใน*ศิลาจารึกหลักที่ 8* ด้านที่ 4 ระบุว่า พระยาสิทธิไทย เป็นผู้นำประชาชนให้ทำบุญ และ
อยู่ในธรรมมิได้ขาด

“.....ย่อมนำคนทั้
ง หลายกระทำบุญ
ธรรมบชาด สัก เมื่
อ”¹²⁰

พระยาสิทธิไทยทรงพระราชนิพนธ์*ไตรภูมิพระร่วง*ขึ้น ก็เพื่อให้ประชาชนได้อ่าน เพื่อจะได้
เร่งทำบุญและละเว้นบาป ตามจุดประสงค์ของหนังสือเรื่องนี้ ในบานแผนกของ*ไตรภูมิพระร่วง*
มีข้อความกล่าวไว้ดังนี้

“เนื้อความ*ไตรภูมิ*กถานี้ เจ้าพระยาเลไทยผู้เป็นลูก

แห่งเจ้าพระยาเลลีไทย ผู้เสวยราชสมบัติใน
 เมื่อศรีสังขนาไลย และสุกโขทัย.... และเจ้าพระยา
 เลไทยได้เสวยราชสมบัติในเมืองสังขนาไลยอยู่ได้ 6 เข้า
 จึงได้ไตรภูมิถามนใส่เพื่อใด ใส่เพื่อมีอรรถ
 พระอภิธรรม และจะใคร่เทศนาแก่พระมารดาท่าน.....
 ผู้ใดจักปราถนาสวรรค์นิพพาน จงสดับน้ฟังไตร
 ภูมิถาดด้วยทำนุกอรักร อย่าได้ประมาทสักอัน
 ดังนี้ จึงจะได้พบพระศรีอารียไมตรีเจ้า..... ”¹²¹

จุดมุ่งหมายของพระยาเลลีไทยในการออกผนวชนั้น ก็เพื่อเป็นแบบอย่างแก่ประชาชน และ
 เมื่อประชาชนปฏิบัติตามแล้ว จะเป็นทางนำไปพวกเขาหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ในจารึก
 หลัก 4 มีข้อความระบุไว้ดังนี้

“....ทรงตั้งสัตยอธิษฐานว่า ผลบุญที่อาตมา
 บรรพชา อุปสมบทต่อพระศาสนา พระพุทธเป็นเจ้า
 คราวนี้ อาตมาไม่ปรารถนาจักรพรรดิสมบัติ
 อินทรสมบัติ พรหมสมบัติ ปรารถนาเป็นองค์
 พระพุทธเจ้า นำสัตว์ทั้งหลายข้ามไตรภพนี้เทอญ ”¹²²

กษัตริย์แห่งลานนา ก็มีทัศนคติในการทำงานเดียวกันนี้ ในตำนานชินกาลมาลีปกรณ์ ได้กล่าว
 สรรเสริญพระเจ้าแสนเมืองมาแห่งเชียงใหม่ที่ทรงอยู่ในธรรม และพยายามสั่งสอนประชาชน
 ให้อยู่ในธรรมด้วย ดังนี้

“....พระเจ้าแสนเมืองมาทรงนับถือพระรัตนตรัย
 ทรงเป็นพหูสูต ทรงรู้ธรรม ทรงเล่าเรียน และได้ตาม
 ทรงสอนธรรมเป็นนิตย์ แก่ประมุขชนเป็นอันมาก
 กุลบุตรใดเล่าเรียนคัมภีร์ศัพทศาสตร์ แม้เพียง
 สนิ หรือนาม พระองค์ก็ทรงทะนุบำรุงกุลบุตรนั้น
 ด้วยปัจจัย 4 ทุกคน ”¹²³

4. กษัตริย์สุโขทัยทรงมีแนวความคิดว่า ถ้ากษัตริย์ทรงอยู่ในธรรม ด้วยอำนาจแห่งธรรม
 จะทำให้กษัตริย์นั้นแผ่ขยายบารมีออกไปได้ทั่วทิศ บ้านเมืองจะร่มเย็นเป็นสุขและอุดมสมบูรณ์ ถ้า
 กษัตริย์ไม่อยู่ในธรรม พระองค์และอาณาจักรก็จะพินาศล่มจมไป

ในไตรภูมิพระร่วง พระยาเลลีไทยทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า พระยามหาจักรพรรดิราช ผู้อยู่
 ในธรรมอย่างเคร่งครัด ในไม่ช้า ก็ได้จักรแก้ว มาสู่บารมี จักรแก้วนี้ จะพาพระยามหาจักรพรรดิ
 เหาะไปยังดินแดนทั้ง 4 ทิศ คือ บุษพิเทหะทางทิศตะวันออก อมรโคยานีทางทิศตะวันตก อุตตรกุ
 ทวีปทางทิศเหนือ และชมพูทวีปซึ่งอยู่ทางทิศใต้ และเป็นดินแดนที่ประสูติของพระยามหา
 จักรพรรดิทุกแห่งที่พระยามหาจักรพรรดิเสด็จไป เจ้าผู้ครองอาณาจักรจะยอมเข้ามาสวามิภักดิ์
 และยกดินแดนให้ด้วยความเลื่อมใสในคุณธรรมของพระยามหาจักรพรรดิ และพระยามหาจักรพรรดิ

ก็จะกล่าวเทศนาสั่งสอนธรรมด้วยประการต่าง ๆ โดยมีได้เบียดเบียนเอาทรัพย์สิ่งใดจากดินแดน นั้น แล้วก็เสด็จกลับ จะยกข้อความตอนหนึ่งในไตรภูมิพระร่วงให้เป็นตัวอย่างดังนี้

....แลท้าวพระญาทั้งหลาย แต่บรรดามีอยู่ในแผ่นดินบุพพิเทหะนั้น ครั้นเขารู้ว่าพระยามหาจักรพรรดิราชเสด็จไปถึงแผ่นดินที่เขาอยู่นั้น แลพระญาใหญ่ก็ดี น้อยก็ดี แลพระญาองค์ใด องค์หนึ่งก็ดี แลจะอาจสามารถ แลจะแต่งเครื่องสรรพยุทธ แลจะมารบพุ่งด้วยพระญามหาจักรพรรดิราชนั้น มีอาจสามารถเพื่อจะทำได้เลย เทียรย่อมมีใจรักใคร่ ชักชวนกันมานบมาไว้มาเฝ้า แหนองค์สมเด็จพระญามหาจักรพรรดิราชเจ้าอยู่ แล.... อันว่าท้าวพระยาทั้งหลาย ครั้นว่าถวาย บังคมแล้วก็กราบถวายตัวแต่ทว่าว่า คงนี้....อันว่าบ้านแลเมืองแห่งตู่ข้าทั้งหลายหมื่นนี้ แลชอถวาย เป็นอำเภอกแก่ท่านผู้เป็นเจ้าของ....”¹²⁴

ในไตรภูมิพระร่วง ยังมีข้อความหลายแห่งที่ระบุไว้ว่า เมื่อกษัตริย์อยู่ในธรรม อาณาจักรก็จะเจริญรุ่งเรือง แต่ถ้ากษัตริย์ไม่อยู่ในธรรม ก็มีผลให้ธรรมชาติแปรปรวน อาณาจักรถึงแก่ความเสื่อมโทรมไป ดังตัวอย่างจากข้อความ ดังต่อไปนี้

“....พระญาองค์ใดแลเสวยราชสมบัติแล้ว แลทำความชอบธรรมใส่ไพร่ฟ้าข้าไทยทั้งหลายก็ อยู่เย็นเป็นสุขได้หลก ขาดดีในศรีสมบัติ เพราะด้วยบุญสมภารของท่านผู้เป็นเจ้าของแจ่มแลสว่าง นำข้าปลาอาหารแก้วแหวนแสนสวรรค์นะ เงินทองผ้าผ่อนแพรพรรณนั้น ก็บริบูรณ์ อีกฝูง เทวฟ้าฝนนั้น ก็ตกชอบฤดูกาล บมिन้อยบมิมมาก ทั้งข้าวในนาทั้งปลาในน้ำ ก็บ่อนรู้ร่วงโรยเสีย ไป ด้วยฝนด้วยแล้งเลย....แลท้าวพระญาองค์ใดกระทำความบมิชอบคลองธรรมใส่ เทวฟ้าฝนนั้นก็พิปริต แม้นทำไรไถนา ก็บันดาลให้เสียหายตายด้วยแล้งแลฝนแล อนึ่ง ฝนไม้ทั้งหลายแลพืช อันเกิดเหนือแผ่นดิน อันมีโอชารสอันดีร่อย นันกลับหายเสียไปเพื่อโอชารสนั้นจมลงไปใต้แผ่นดิน สิ้น ทั้งต้นแลลำอันปลูกนั้น มันก็มิงามเลย....”¹²⁵

ใน*จารึกหลักที่ 3* (จารึกนครชุม) มีข้อความสั้น ๆ แต่สามารถสรุปถึงทัศนคติเกี่ยวกับความเจริญมั่นคงของกษัตริย์และผู้ปกครองในระดับอื่นผู้ทรงธรรม และความพินาศของผู้ปกครองที่ไม่ทรงธรรมไว้ดังนี้

“ขุนผู้ใด กระทำชอบด้วยธรรม ดังอันขุนผู้นั้น....

กินเมืองเทิงนามแก่กม ผู้ใดกระทำบชอบด้วย

ธรรมดังอัน ขุนผู้นั้นมียืนเิงเทิงนานเลย....”¹²⁶

นักรัฐศาสตร์ท่านหนึ่ง มีความเห็นว่า พิจารณาจากความเป็นจริงในการปกครองแล้ว การที่ กษัตริย์สุโขทัยทรงมีอุดมการณ์ธรรมราชานี้ แทนที่จะทำให้อาณาจักรสุโขทัยมีเสถียรภาพความ มั่นคงอย่างยาวนานตามหลักความเชื่อที่อ้างข้างต้น แต่กลับทำให้สุโขทัยอ่อนแอกว่า เมื่อ ต้องเผชิญหน้าอาณาจักรเพื่อนบ้านทางใต้ คืออยุธยา ทั้งนี้เพราะการยึดมั่นในอุดมการณ์ธรรมราชานั้น แม้จะทำให้สุโขทัยมีความสงบสุข ไม่มีความขัดแย้งระหว่างผู้ปกครองและราษฎรก็จริงอยู่ แต่ความคิดแบบธรรมราชา เช่น ไม่นิยมความรุนแรงในการขยายอำนาจและจัดการกับข้าศึกศัตรู นั้น ขัดกับการรักษาและขยายอำนาจของรัฐในสมัยนั้นโดยตรง สุโขทัยในฐานะอาณาจักรย่อมมี

กำลังอำนาจน้อยลงไปด้วย เมื่ออาณาจักรอยุธยา ซึ่งมีคติการปกครองแบบกษัตริย์ใช้อำนาจเด็ดขาดในการควบคุมบังคับบัญชากำลังเข้ารุกรานทำลาย สุขโขทัยจึงพ่ายแพ้ไปในที่สุด¹²⁷

การปกครองแบบเทวราชของกษัตริย์สุโขทัย

หลักการปกครองแบบเทวราชนั้น มีข้อปฏิบัติหลายประการซึ่งขัดแย้งกับหลักพ่อปกครองลูก และหลักธรรมราชา ยกตัวอย่างเช่น หลักเทวราชเน้นอำนาจความศักดิ์สิทธิ์และเด็ดขาดของกษัตริย์ ซึ่งปกครองประชาชนเหมือนเทพเจ้าปกครองมนุษย์ การใช้ระบบนี้ จะได้ผลดีเมื่อประชาชนมีความครั่นคร้าม หวาดเกรงกษัตริย์ ด้วยเหตุนี้ กษัตริย์ในระบบเทวราชจึงทรงเน้นการใช้พระราชอำนาจโดยเด็ดขาด เข้มงวด และสร้างความเห็นท่างลึกกลับแวดล้อมพระองค์ไว้ มิให้ราษฎรเข้าใกล้ได้ ความใกล้ชิด ความสุภาพอ่อนโยน ความเมตตากรุณา ประดุจพ่อที่มีต่อลูก หรือครูบาอาจารย์ต่อลูกศิษย์ ตามหลักการของพ่อปกครองลูกหรือธรรมราชาจึงไม่อาจอยู่ร่วมกันได้กับหลักการใช้อำนาจของเทวราชา ด้วยเหตุนี้ จึงมีเหตุผลที่เชื่อได้ว่า ในสมัยสุโขทัย เมื่ออุดมการณ์พ่อปกครองลูก และอุดมการณ์ธรรมราชาเป็นอุดมการณ์การปกครองที่สำคัญยิ่ง อุดมการณ์เทวราชคงไม่อาจแทรกแซงขึ้นมามีบทบาทสำคัญได้ แต่กระนั้นก็ตาม มีหลักฐานบางประการในศิลาจารึกที่ชวนให้สันนิษฐานได้ว่าพระมหากษัตริย์สุโขทัยก็มีใช้จะมีทรงรู้จักคุ้นเคยกับหลักเทวราชาเสียทีเดียว คงจะต้องได้ทรงรับรู้และอาจรับเอาเพียงบางส่วนของหลักเทวราชมาทดลองปฏิบัติดูบ้างโดยมิได้รับมาทั้งหมด ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดผลประโยชน์บางอย่างตามความจำเป็นของอาณาจักรในขณะนั้น การรับเอาหลักการเทวราชบางประการนี้ คงจะเริ่มขึ้นในสมัยพระยาสิทธิไทยในช่วงที่ทรงพยายามรวบรวมอาณาจักรที่แตกแยกออกไปให้เข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอีกก็เป็นได้

หลักฐานในศิลาจารึกสุโขทัยที่สมควรนำมาขึ้นมาพิจารณา มีดังนี้ คือ

จารึกสุโขทัยหลักที่ 4 (จารึกวัดป่ามะม่วง) ด้านที่ 1 ตอนที่ 1 ซึ่งจารึกเป็นภาษาเขมรมีข้อความระบุถึงเหตุการณ์ตอนที่พระยาสิทธิไทยเข้ายึดอำนาจที่สุโขทัยและสถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นกษัตริย์ใน พ.ศ. 1890 ตอนหนึ่งของจารึกแปลเป็นภาษาไทยแล้วได้ข้อความดังนี้

“พระบาทกัมร เดงอัญญ์ ฤไทยราช เป็นพระราชนัดคของ พระบาทกัมร เดงอัญญ์ ศรีรามราช เสดจนำพลพยุหเสนา.... เมื่อเสดจมีพระบัณฑูรให้ พลเสนาทั้งหลายล้อมประตุ (เอา) ขวานประหาร ศัตรูทั้งหลาย บัดนั้นจึงเสดจพระราชดำเนิรเข้าเสวยราชย์ไอสุรยธาธิบดี ในเมืองสุโขทัยแทนพระบิดา พระไอยกา ก. กษัตริย์ทั้งหลายซึ่งมีในทิศทั้ง 4.....นำ.....มกฏ พระขรรค์ไชยศรี แลเสวตฉัตร... อภิเชกแล้วถวายพระนามว่า พระบาทกัมรเดงอัญญ์ศรีสุริยพงศ์รามมหาธรรมราชาธิราช”¹²⁸

การที่จารึกหลักนี้เขียนเป็นภาษาเขมร แสดงถึงอิทธิพลของวัฒนธรรมเขมรที่เริ่มมีสูงขึ้นไปในสมัยพระยาสิทธิไทย อิทธิพลของวัฒนธรรมเขมรนี้ อาจเป็นผลมาจากที่ทัพสุโขทัยเข้ารุกรานอาณาจักรเขมรถึงสองครั้ง เอกสารจีนซึ่งบันทึกโดยจูดากวน ทูตจากราชสำนักจีนที่ส่งไปเขมรระบุว่า ก่อนหน้า พ.ศ. 1839 ไม่นานนัก ทัพไทยได้เข้ารุกรานและทำลายบ้านเมืองเขมรเสียหายมากมาย¹²⁹ การบุกรุกเขมรครั้งนี้ คงเกิดขึ้นในสมัยพ่อขุนรามคำแหง แม้ไทยจะยึดเขมรไว้ไม่ได้ ก็คงจะกวาดต้อนผู้คนและทรัพย์สินสมบัติของเขมรเข้ามาไม่น้อย เอกสารของเขมรก็ยืนยันถึง

การโจมตีของสุโขทัย แต่ระบุระยะเวลาว่าประมาณ พ.ศ. 1825¹³⁰ ต่อมาใน พ.ศ. 1856 พงศาวดาร
ญวนบันทึกไว้ว่า ทักษิโชนายกโดยพระเจ้าเสื่อไทเข้าโจมตีจามปา¹³¹ การไปตีจามปานี้ แน่แน่นอน
ทีเดียวว่า ทักษิโชนายกต้องผ่านดินแดนเขมรเข้าไปก่อน จึงสันนิษฐานว่า สุโขทัยคงรุกรานเขมรอีก
ครั้งหนึ่งก่อนเข้าตีจามปา การทำสงครามกับเขมรในสมัยก่อนหน้าพระยาสิทธิไทย น่าจะมีผลให้มี
เชลยศึกเขมรทั้งที่เป็นเจ้านาย ขุนนางผู้ใหญ่ พราหมณ์ ปุโรหิต ตลอดจนสามัญชน ถูกกวาดต้อนมา
ยังอาณาจักรสุโขทัย และพาเอาวัฒนธรรมเขมรเข้ามาอีกกระลอกหนึ่ง ระบบเทวราชซึ่งแพร่หลายอยู่
ในเขมรมาแล้วหลายร้อยปี ก็คงเข้ามาเผยแพร่ด้วยเช่นกัน

พิจารณาคูจากข้อความในจารึกหลักที่ 4 ที่ยกมาข้างต้น จะเห็นว่า มีราชาศัพท์ปะปนอยู่
หลายคำ ราชาศัพท์เหล่านี้ เป็นศัพท์ในภาษาเขมร และต่อมาคนไทยโดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัย
อยุธยาจะใช้เป็นภาษาสำหรับพระมหากษัตริย์ที่ได้รับการสถาปนาเป็นเทพเจ้า หรือเป็นเทวราชาแล้ว
ตลอดจนพระราชวงศ์ชั้นสูงที่ถือว่าเป็นสายเลือดของเทวราชาเท่านั้น ถ้าจะเปรียบจารึกหลักที่ 4
กับจารึกหลักที่ 1 ซึ่งส่วนหนึ่งจารึกขึ้นในสมัยพ่อขุนรามคำแหงและบางส่วนจารึกในสมัยหลังจาก
พ่อขุนรามคำแหงแล้วหลายปี จะเห็นถึงความแตกต่างชัดเจน กล่าวคือ ในจารึกหลักที่ 1 พระ
มหากษัตริย์จะใช้ศัพท์สามัญเมื่อพูดถึงพระองค์ เช่นเดียวกับที่พูดถึงประชาชนทั่ว ๆ ไป ราชา
ศัพท์ที่ปรากฏในจารึกหลักที่ 4 ได้แก่ พระราชนัดดา (-หลาน) เสด็จ (-ไป) (ในจารึกหลักที่ 1
จะใช้คำว่า *ไป* สำหรับกษัตริย์ เช่น พ่อกู *ไป*รบ) พระบันฑูร (คำสั่ง) เสด็จพระราชดำเนิน (ไป)
พระบิดา (พ่อ) (ในจารึกหลักที่ 1 จะใช้คำว่า พ่อ แม่ พี่น้อง อย่างสามัญชน) และพระไอยกา
(ปู่) เป็นต้น

นอกจากนี้แล้ว จะเห็นว่าในจารึกหลักที่ 4 จะใช้คำนำหน้าพระนามกษัตริย์ว่า *พระบาท
กัมรเดงอัญ* คำว่า พระบาทกัมรเดงอัญนี้ เป็นภาษาเขมร และเขมรจะใช้นำหน้าพระนามกษัตริย์
ของพวกตนที่ยังทรงพระชนม์อยู่¹³² กษัตริย์เขมรนั้น นับแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมา
ก็มีฐานะเป็นเทวราชาทั้งสิ้น การที่พระยาสิทธิไทยรับเอานำหน้าพระนามเช่นนี้มาใช้ ก็น่าสันนิษฐาน
ได้ว่า ทรงยอมรับฐานะการเป็นเทวราชาไว้ก็ได้ แม้ว่าอาจจะไม่ทรงใช้อำนาจดุจเทวราชาอย่าง
เต็มที่

ศิลาจารึกหลักที่ 4 ยังได้ระบุไว้ด้วยว่า ในการอภิเษกพระยาสิทธิไทยเป็นกษัตริย์ ได้มีการ
ถวายเครื่องราชูปโภค เช่น มกุฏ พระขรรค์ไชยศรี และเศวตฉัตร การถวายเครื่องราชูปโภคเช่นนี้
เหมือนกับการถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์แก่พระมหากษัตริย์ของไทยในพิธีราชาภิเษก
เพื่อสถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นเทวราช ในระยะหลังต่อมานั้นเอง กษัตริย์อินเดียและเขมรโบราณ
ที่มีฐานะเป็นเทวราชาก็จะทำพิธีอย่างเดียวกันนี้¹³³

ในจารึกหลักเดียวกันนี้เอง ยังมีข้อความระบุต่อมาว่า พระยาสิทธิไทยโปรดให้ประดิษฐาน
รูปปั้นพระอิศวร (พระศิวะ) และพระวิษณุ (พระนารายณ์) ไว้ในหอเทวาลัยมหาเกษตรในป่า
มะม่วง เพื่อให้คาบสและพราหมณ์ทั้งหลายได้กราบไหว้บูชา¹³⁴ ข้อความตอนนี้ อาจตีความได้
ว่า เป็นกิจกรรมทางศาสนาของพระยาสิทธิไทยเท่านั้น คือ ทรงสนับสนุนศาสนาพราหมณ์ด้วย

ขณะที่ทรงเป็นพุทธมามะกะอย่างเคร่งครัด แต่ขณะเดียวกัน เมื่ออ่านแล้ว ก็อดที่จะคิดไปถึง พระราชกรณียกิจของกษัตริย์เขมรที่เป็นเทวราชาทั้งหลาย ที่มักจะทรงสร้างรูปปั้นของเทพเจ้า ทางศาสนาพราหมณ์ เช่น พระศิวะ หรือ พระนารายณ์ขึ้นไว้เป็นที่สักการะของบุคคลทั่วไปทั้ง ในฐานะที่เป็นเทพเจ้าของศาสนาพราหมณ์ และในฐานะที่ถือว่า เป็นสัญลักษณ์แทนกษัตริย์ พระองค์นั้น ที่ทรงถือว่าเป็นภาคหนึ่งของพระศิวะหรือพระนารายณ์ก็ได้

ใน*จารึกหลักที่ 2* (จารึกวัดศรีชุม) ซึ่งสันนิษฐานว่า จารึกหลังสมัยพระยาเลอไทยไปแล้ว¹³⁵ และมีข้อความสรรเสริญสมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามุนีรัตนสังกาทิปมหาสามี เป็นเจ้า ซึ่งเป็นโอรสของพระยาคำแหง (พระราม) และเป็นหลานของพ่อขุนผาเมือง มีข้อความตอนหนึ่ง กล่าวไว้ว่า

“พระกฤษณ์นั้น คือตนพระมหาสามีศรีศรัทธา
ราชจุฬามุนีศรีรัตน ลัง
กาที่ปเป็นเจ้า คือตนพระรามพระนารายณ์เทพ
จยติ หากเที่ยงในสงสารภพ อันโหล....”¹³⁶

ข้อความในจารึกนั้น แปลได้ว่า พระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ทรงถือว่าพระองค์เป็นพระนารายณ์ จุตติลงมาในโลกมนุษย์¹³⁷ ความคิดเช่นนี้ คล้ายคลึงกับหลักการของเทวราชาที่ว่ากษัตริย์คือภาค หนึ่งของเทพเจ้า หรือเป็นเทพเจ้าจุตติลงมานั่นเอง พระมหาเถรศรีศรัทธา ซึ่งเป็นพระภิกษุใน พุทธศาสนานิกายหินยาน แต่ก็ทรงมีความคิดไปไกลถึงเพียงนี้ แต่เราก็อาจคิดได้ว่าเป็นอิทธิพล ทางศาสนาพราหมณ์เท่านั้น ไม่ใช่เรื่องทางการเมือง การปกครอง ถึงกระนั้นก็ตาม สิ่งนี้ก็ป็น หลักฐานยืนยันว่า แนวความคิดที่ว่า เทพเจ้าทางศาสนาพราหมณ์อาจจุตติลงมาเป็นบุคคลสำคัญ เช่น กษัตริย์ หรือพระราชวงศ์ชั้นสูง ก็มีใช่เป็นความคิดที่ไม่มีใครรู้จักในยุคหลังของพระยาเลอไทย

หากจะนำเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ของสุโขทัยมาพิจารณาาร่วมด้วย ก็จะเห็นว่า หลัง จากสมัยพ่อขุนรามคำแหงไปแล้ว อาณาจักรสุโขทัยประสบกับปัญหาทางการเมืองการปกครอง เป็นอันมาก ปัญหาที่ร้ายแรงประการหนึ่งก็คือ อาณาจักรแตกแยกออกเป็นชิ้นส่วน เมืองลูกหลวง และบริวารต่าง ๆ ของกรุงสุโขทัย เช่น เมืองคณฑี พระบาง เชียงทอง บางพาน แดกแยกออกไป ดังปรากฏใน*จารึกหลักที่ 3* ด้านที่ 2 ว่า

“เมื่อชั่วพระยารามราช..... ง กว้างขวาง.....
บ้านเมืองขาด.... หลายบ้านหลายท่อน ดั่งเมือง.....
เมืองคณฑี พระบาง หาเป็นขุนหนึ่ง.... เมืองเชียง
ทอง หาเป็นขุนหนึ่ง.... เมืองบางพานหาเป็นขุนหนึ่ง....”¹³⁸

กษัตริย์สุโขทัยในระยะหลังจากพ่อขุนราม จึงพยายามรวบรวมอาณาเขตกันขึ้นใหม่อีก รวมทั้งในสมัยของพระยาสิทธิไธด้วย มีหลักฐานจารึกว่า พระองค์ต้องปราบปรามเมืองต่าง ๆ จน รวบรวมอาณาเขตเป็นปึกแผ่นได้พอสมควร หลักฐานนี้ปรากฏอยู่ใน*จารึกสุโขทัยหลักที่ 8* ด้านที่ 3 มีข้อความระบุว่า

“พระยาตรีสุรยพงศมหา
 ธรรมราชาธิราช เอาพลไปปราบยังน้ำ...
บุรี ได้สิ้นไปทั้งยังตะวันออกเขต
 ยังพระสักรอดสิ้น จึงไปอยู่ใน
 เมืองสองแคว....
 เบื้องเหนือบ้านถ้ำดินเจ้าพระ
 ญาผากองเจ้าเมืองน่าน เมือง พลัว.....
 เบื้องตะวันออก....
 เถิงพระยาฟ้างอม....”¹³⁹

การที่พระยาสิทธิไทยต้องทรงปราบปรามเมืองต่าง ๆ เพื่อรวบรวมอาณาเขต และถ้าคิดรวมไปถึงการที่ต้องทรงทำรัฐประหารเพื่อขึ้นเป็นกษัตริย์สุโขทัยในตอนต้นรัชกาลด้วย จะเห็นว่าทรงมีความจำเป็นที่ต้องใช้พระราชอำนาจเด็ดขาด เพื่อคุมกำลังเจ้านาย ขุนนาง และไพร่พลอยู่ระยะหนึ่ง และนี่อาจเป็นเหตุผลที่นำมาอธิบายได้ว่า เหตุใดพระยาสิทธิไทยที่ทรงประกาศอุดมการณ์ธรรมราชาไว้มากมาย จึงต้องใช้หลักเทวราชาด้วย ซึ่งอาจเป็นเพียงช่วงเวลาจำกัด เมื่อความจำเป็นของพระองค์หมดไปแล้ว ก็ทรงหันไปเน้นอุดมการณ์ธรรมราชาอย่างเคร่งครัดต่อไป พระมหากษัตริย์สุโขทัยในระยะหลังต่อจากพระยาสิทธิไทย อาจจะต้องทรงใช้วิถีทางอย่างเดียวกันนี้ก็ได้

ลักษณะและอุดมการณ์ของสถาบันกษัตริย์ในสมัยสุโขทัยแบบพ่อปกครองลูกและแบบธรรมราชาเท่าที่ปรากฏจากหลักฐานเอกสารและจารึกนั้น อาจทำให้มีผู้สงสัยได้ว่า ตามความเป็นจริงแล้ว พระมหากษัตริย์สุโขทัยจะทรงปฏิบัติพระองค์ตามอุดมการณ์เหล่านั้นสักเพียงใด ทั้งนี้เพราะจากหลักฐานที่ได้ เช่น จารึกและเอกสารส่วนใหญ่เป็นหลักฐานที่พระมหากษัตริย์สุโขทัยทรงโปรดให้ทำขึ้น เอกสารดังเช่น ไตรภูมิพระร่วงก็เป็นพระราชนิพนธ์ของพระมหากษัตริย์เอง มีบุคคลเป็นจำนวนไม่น้อยที่มีความเห็นว่า จารึกต่าง ๆ ที่พระมหากษัตริย์โปรดให้ทำขึ้น และมีลักษณะสวดดีพระมหากษัตริย์องค์ก่อน ๆ หรือสวดดีพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์พระองค์นั่นเอง เป็นหลักฐานประเภทโฆษณาชวนเชื่ออย่างหนึ่ง จะเชื่อถือเสียทั้งหมดก็คงไม่ได้ ข้อสงสัยเหล่านี้ก็พอมิเหตุผลสมควรอยู่ แต่ถ้าจะพิจารณาจากความมุ่งหมายของการทำศิลาจารึก ตลอดจนการที่พระมหากษัตริย์ทรงพระราชนิพนธ์วรรณกรรม เช่น ไตรภูมิพระร่วงขึ้นนั้น จะเห็นว่า สิ่งเหล่านี้กระทำขึ้นเพื่อให้ประชาชนส่วนใหญ่ได้รู้ได้เห็น เช่น จารึกก็จะติดตั้งไว้ตามสถานที่สำคัญต่าง ๆ เช่น ที่พระธาตุ วัด ในถ้าที่เป็นศาสนสถานสำคัญ หรือสถานที่สำคัญอื่น ๆ เช่น ติดตั้งไว้ที่พระแท่นมนังคศิลา เป็นต้น ในจารึกก็มักจะมีบอกไว้ด้วยว่า จะมีจารึกหลักอื่นประดิษฐานอยู่ที่ไหนบ้าง ดังเช่น ในจารึกพระสุเมรุที่วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร กรุงเทพฯ ดังต่อไปนี้

“จารึกอันหนึ่งมีในเมืองเซลียง สถาปไว้
 ด้วยพระศรีรัตนธาตุ จารึกอันหนึ่งมีในถ้ำ ชื่อถ้ำ
 พระราม อยู่ฝั่งน้ำสัมพาย จารึกอันหนึ่งมีในถ้ำ

รัตนธาร ในกล (ว) ง ปาตาลนี้มีศาลาสองอัน อันหนึ่งชื่อ
ศาลาพระมาส อันหนึ่งชื่อ พุทธศาลา ขะดาร์หินนี้ ชื่อ มะ
นั่งศิลาบาตร สถาบกไว้หนึ่ จึงทั้งหลายเห็น.....”¹⁴⁰

ในจารึกหลักที่ 3 ก็มีข้อความบอกที่ตั้งจารึกหลักอื่น ๆ ไว้อีกดังนี้

“จารึกอันหนึ่งมีในเมืองสุโขทัย กับพระมหาธาตุอีก
หลักศิลาอันหนึ่งมีในเมือง.... อันหนึ่งมีในเมือง
ฝาง อันหนึ่งมีในเมืองสระหลวง”

สำหรับเรื่องการพระราชนิพนธ์เรื่องไตรภูมิพระร่วง พระยาลิไทยก็ทรงมุ่งหวังที่จะให้
บุคคลทั้งหลายได้อ่านกันทั่ว ด้วยเหตุนี้ เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงทราบว่ เรื่องราวที่ทรงให้บันทึกไว้
จะปรากฏแก่สาธารณชน ก็ย่อมจะต้องทรงระวังไม่เขียนสิ่งที่เกินแก่ความจริงที่จะทำให้ประชาชน
ขาดความเชื่อถือ หรือดูแคลนได้ นอกจากนี้ ในจารึกหรือเอกสารยังมีข้อความที่กล่าวถึงประชาชน
ทั่วไปไว้ด้วย ถ้าเรื่องที่เกี่ยวข้องกับประชาชนนี้ไม่เป็นความจริง พระมหากษัตริย์สุโขทัยคงไม่ทรง
นำมาไว้ในที่สาธารณะ ดังเช่น ในจารึกหลักที่ 1 มีข้อความกล่าวถึงประชาชนอยู่หลายตอน เช่น

“เจ้าเมืองบ่เอาจกอบในไพร่รู้ทาง”

“ไพร่ฟ้าหน้า

ปก กลางบ้านกลางเมือง มีถ้อยมีความ เจ็บท้อง
ข้องใจ มันจกกล่าวถึงเจ้าถึงขุนบไว้ ไปลั่นกระ
ดิ่งอันท่านแขวนไว้ พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองได้
ยินเรียก เมื่อถามสวนความแก่มันด้วยชื่อ *ไพร่ใน
เมืองสุโขทัยนี้จึงชม.....*”¹⁴²

“....ปลูกเลี้ยงฝูงลูกบ้ำ

นลูกเมืองนั้น *ขอบด้วยธรรมทุกคน....*”¹⁴³

ในกรณีเช่นนี้ ถ้าพ่อขุนรามคำแหงมิได้ทรงยกเว้นจกอบให้แก่ประชาชน มิได้ตัดสินคดี
อย่างยุติธรรมจนประชาชนพากันชมเชย มิได้ปกครองประชาชนโดยธรรมอย่างเสมอหน้ากันแล้ว
กษัตริย์สุโขทัยที่ทรงทำจารึกในตอนนี้นั้น ก็คงไม่กล้านำจารึกมาตั้งไว้ที่พระแท่นมณีคศิลาซึ่ง
เป็นที่ที่พระภิกษุ สงฆ์ จะมาเทศนาโปรดประชาชนทุกวันพระเป็นแน่¹⁴⁴ หรืออย่างเช่นในจารึก
หลักที่ 3 ด้านที่ 2 มีข้อความว่า “....ธรรมมิกราชันนั้น *บ้านเมืองอยู่เขมม*” ถ้าสมัยพระยาเลอไทย
(นักวิชาการบางท่าน เชื่อว่าธรรมมิกราชันในที่นี้หมายถึงพระยาลิไทย) บ้านเมืองมิได้สงบสุขจริง
แล้ว การเขียนข้อความไว้ในจารึกเช่นนี้ ก็คงจะเป็นที่ครหาแก่ประชาชนสุโขทัยในสมัยนั้นเป็นแน่

การปกครองในส่วนกลางของอาณาจักรสุโขทัย

การปกครองในส่วนกลางหมายถึงการบริหารราชการแผ่นดินในเขตเมืองหลวง ในที่นี้คือ
กรุงสุโขทัย สุโขทัยจะมีการจัดแบ่งหน่วยงานออกในลักษณะใดบ้างไม่มีหลักฐานแน่ชัด สันนิษฐาน
ได้แต่เพียงว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้กำหนดนโยบายต่าง ๆ ในการบริหารราชการ และมีบรรดา

ลูกเจ้าลูกขุน คือ พวกเจ้านายและขุนนางชั้นผู้ใหญ่ เป็นผู้ช่วย (โปรดพลิกไปดูคำอธิบายเกี่ยวกับลูกเจ้าลูกขุนและอำนาจหน้าที่ของบุคคลเหล่านี้ในตอนที่ 2 บทที่ 1 ที่ว่าด้วยลักษณะสังคมของอาณาจักรสุโขทัย) การจัดแบ่งหน้าที่กันปฏิบัติงานอาจแบ่งเป็นหน่วยสำคัญ ๆ ซึ่งเป็นงานหลักของอาณาจักร เช่น งานเกี่ยวกับเกษตร การเงินและการค้า การดูแลปราบปรามผู้ร้าย งานเกี่ยวกับการพระราชพิธีต่าง ๆ ก็เป็นได้ (ในลักษณะเดียวกับที่อาณาจักรอยุธยาตอนต้น มีหน่วยงานสำคัญคือ เวียง วัง คลัง นา) ในศิลาจารึกหลักที่ 1 มีข้อความบางส่วนที่พอจะชี้ให้เห็นถึงวิธีการที่ลูกเจ้าลูกขุนจะช่วยพระมหากษัตริย์บริหารราชการในเมืองหลวง ข้อความนั้น มีดังนี้

“....พ่อขุนรามคำ

แหง เจ้าเมืองศรีสัชชนาลัยสุโขทัยนี้ ปลุกไม้ตาล
นี้ได้สิบสี่เข้า จึงให้ช่างพันชะดาร์หิน ตั้งหว่าง
กลางไม้ตาลนี้ วันเดือนดับ เดือนออก แปะวัน วัน
น เดือนเต็ม เดือนบัง แปะวัน ผุ่งปู่ ครูเถรมหาเถ
ร ขึ้นนั่งเหนือชะดาร์หิน สวดธรรมแก่อุบาสก ผู่
ง ท่วยจำศีล พิไชว์ัดสวดธรรม พ่อขุนรามคำแหง
เจ้าเมืองศรีสัชชนาลัยสุโขทัย ขึ้นนั่งเหนือชะดา
รหิน ให้ผู่ท่วยลูกเจ้าลูกขุน ผู่ท่วยถือบ้านถือ
เมือง....”¹⁴⁵

ข้อความที่ว่า “ให้ผู่ท่วยลูกเจ้าลูกขุน ผู่ท่วยถือบ้านถือเมือง” นี้ ดร.ประเสริฐ ณ นคร มีความเห็นว่า หมายถึงการให้ลูกเจ้าลูกขุนได้มาว่าราชการแผ่นดิน โดยมีพ่อขุนรามคำแหงเป็นประธานและในโอกาสอย่างนี้ ก็จะได้มีการปรึกษาหารือเกี่ยวกับปัญหาต่าง ๆ ในการปกครอง รวมทั้งเปิดโอกาสให้ผู้ที่ทำหน้าที่เป็นเจ้านายหรือผู้ปกครองเมืองมาพิจารณาความและตัดสินความสำคัญ ๆ กันได้”¹⁴⁶

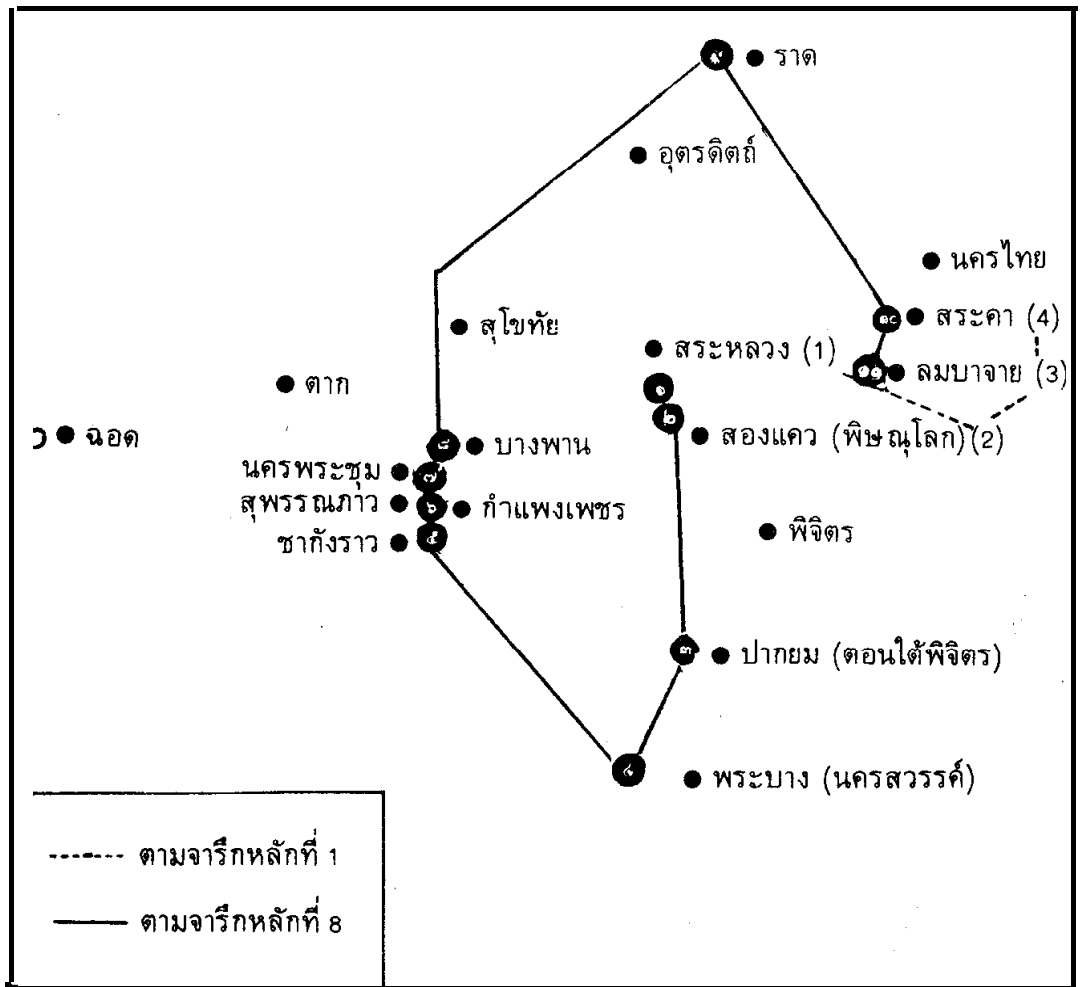
ในเวลาปกติ ถ้าหากพวกลูกเจ้าลูกขุนเหล่านี้จะมีอำนาจหน้าที่แยกกันเป็นสัดส่วนอย่างไร แต่ในเวลาสงครามทุกคนก็ต้องเข้ารบได้เหมือนกันหมด โพรในสังกัดก็กลายเป็นพลรบในกองทัพ ลักษณะการปกครองที่ให้เจ้านาย ขุนนางและประชาชนทุกคนเป็นทหารในเวลามีศึกสงครามนั้น เรียกกันโดยทั่ว ๆ ไปว่า การปกครองแบบทหาร

อาณาบริเวณที่จัดเป็นชานเมือง หรือเขตนอกเมืองของสุโขทัย คงมีการจัดแบ่งออกเป็นหมู่บ้าน และตำบลที่เรียกกันว่า พันนา ตามแบบการปกครองของอาณาจักรสุโขทัยในรุ่นก่อน ๆ ก็ได้ และมีนายบ้านและขุนพันนา ซึ่งเป็นขุนนางชั้นผู้น้อยคอยดูแล¹⁴⁷ ในสมัยสุโขทัย ปราภภูมิ ขุนนางยศ พัม สันนิษฐานว่า คงเทียบเท่ากับขุนพันนาในอดีตก็ได้

การปกครองในส่วนภูมิภาคของสุโขทัย

อาณาบริเวณของอาณาจักรสุโขทัยนอกเหนือไปจากเมืองหลวงออกไปแล้ว สามารถจัดแบ่งออกได้เป็น 2 ส่วนคือเขตชั้นใน คือ บริเวณที่รายล้อมกรุงสุโขทัยอยู่ ประกอบไปด้วยเมือง

ที่มีประชาชนเป็นคนไทยเป็นส่วนใหญ่ เมืองเหล่านี้สุโขทัยได้มาไว้ในอำนาจ อาจจะด้วยวิธีปราบปรามหรือเจ้าเมืองเหล่านี้ยอมรับอำนาจของสุโขทัยเอง สุโขทัยสามารถเข้าไปมีอิทธิพลปกครองได้ใกล้เคียงกว่า

ตำแหน่งที่ตั้งเมืองสำคัญของอาณาจักรสุโขทัย

จากการสันนิษฐานของ

ดร.ประเสริฐ ฤๅ นคร ใน *ผลงานค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทย และเรื่องของเกลือไม้เค็ม* กรุงเทพฯ พ.ศ. 2514 หน้า 47

และมีประสิทธิภาพกว่าดินแดนที่อยู่ห่างไกลออกไป เมืองเหล่านี้ได้แก่เมืองที่ตั้งอยู่ในแถบตอนล่างของลุ่มแม่น้ำปิง วัง ยม น่าน ดังเช่น เมืองสวรรคโลก พิษณุโลก พิจิตร นครสวรรค์ กำแพงเพชร ตาก เป็นต้น อาณาบริเวณเหล่านี้ จะขอเรียกว่า เป็น *ส่วนภูมิภาคของสุโขทัย* ส่วนภูมิภาคของสุโขทัยรวมกับกรุงสุโขทัยที่เป็นเมืองหลวง จัดเป็น *อาณาจักรสุโขทัยแท้ๆ* (Sukhothai Proper)

อาณาบริเวณชั้นนอก คือ บริเวณที่อยู่ถัดออกไปจากส่วนภูมิภาคของสุโขทัย ประกอบไปด้วยเมืองที่อาจมีประชาชนเป็นคนไทย หรือเป็นคนเชื้อสายอื่น สุโขทัยเข้ามามีอิทธิพลเหนือบริเวณเหล่านี้ได้โดยวิธีปราบปราม หรือเมืองเหล่านี้ยอมอ่อนน้อมโดยดี แต่เนื่องจากบริเวณเหล่านี้ อยู่ห่างจากสุโขทัยมาก สุโขทัยจึงไม่อาจเข้าไปควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิด คงปล่อยให้เจ้านายพื้นเมืองปกครองตัวเองต่อไป ดังเช่น ทางเหนือได้แก่ เมืองแพร่ น่าน หลวงพระบาง ทางใต้ได้แก่ ราชบุรี เพชรบุรี นครศรีธรรมราช และทางตะวันตก ได้แก่ เมืองเมาะตะมะ ทวาย ตะนาวศรี เป็นต้น เมืองเหล่านี้ จัดเป็น*เขตประเทศราช*ของสุโขทัย เรียกในภาษาอังกฤษว่า เขต Sphere of influence

ในที่นี้จะขอกล่าวถึงการปกครองใน*เขตภูมิภาคของสุโขทัยหรือ Sukhothai Proper ก่อน* อาณาบริเวณที่จัดเป็นอาณาจักรแท้ ๆ ของสุโขทัยนั้น กล่าวโดยคร่าว ๆ ก็คือบริเวณตอนล่างของลุ่มแม่น้ำปิง วัง ยม น่าน แต่อาณาเขตของอาณาจักรสุโขทัยแท้ ๆ นี้ เปลี่ยนแปลงได้ในแต่ละสมัย อาจจะขยายออกและอาจจะยุบแคบลงตามกำลังอำนาจของกษัตริย์ที่เมืองหลวง ศิลาจารึกสุโขทัยหลักต่าง ๆ ได้ให้ข้อมูลบางประการเกี่ยวกับเนื้อหาของเขตภูมิภาคของสุโขทัยไว้บ้าง ดังนี้

ในจารึกหลักที่ 2 ได้กล่าวถึงอาณาเขตของสุโขทัยในสมัย*พ่อขุนศรีนาวนำถม* ไว้ว่า
“(....มหาเถรศรีสุรธาราชจุลามาณี เกิด) ในนคร
สระหลวง สองแคว ปู่ชื่อพระยาศรีนาว
นำถม.... เป็นพ่อ
.... (เสว) ยราชในนครสองอันอันหนึ่งชื่อ
นครสุโขทัย อันหนึ่งชื่อ นครศรีสัช
ชนาลัย.... สกา....
(ในเมืองรัต ในนครสุโขทัยนั้น)
..... เป็นขุนยี่
ขุนนาง นัก (น
นา) เมืองเซลียง.....ง
พ่อขุนนำถม.... ห....
.... คา เบื้องในหริดีถึงฉอด
สองหมื่น....
.... สี่พยาม (บุชา)
เบื้องหัวนอน (ใต้) สองแสนพยาม....

เมื่อ

ง ดินนอน ถึง (เมื่อ) งด....

.... ลูกพ่อขุนศรีนาวนำถมผู้หนึ่งชื่อ พระยา

ผาเมือง เป็นขุน ในเมืองราด....”¹⁴⁸

เท่าที่จารึกกล่าวชื่อไว้เห็นได้ชัดเจนคือ *สุโขทัย* อันเป็นเมืองหลวง *เมืองศรีสัชนาลัย สคา* (ดร.ประเสริฐ สันนิษฐานว่า ปัจจุบันคือเมืองหล่มเก่า จ.เพชรบูรณ์)¹⁴⁹ *สระหลวง สองแคว* (เดิม สันนิษฐานว่า สระหลวงคือ จ.พิจิตรในปัจจุบัน แต่ในขณะนี้เปลี่ยนความเชื่อใหม่ว่า สระหลวง คือเมืองคู่แฝดของสองแควหรือพิษณุโลก เพราะพระมหาเถรศรีศรัทธาเกิดที่เมือง*สระหลวงสองแคว* สองเมืองนี้จึงควรเป็นเมืองแฝดกันอยู่)¹⁵⁰ *เมืองเขลียง* (หรือสุวรรณโลก) ทิศตะวันตกเฉียงใต้ ถึงเมือง*ฉอด* (สันนิษฐานว่า คือเมืองโบราณ อยู่ริมฝั่งแม่น้ำเมย ในประเทศพม่าปัจจุบัน)¹⁵¹ ส่วนทางเบื้องหัวนอน คือทิศใต้ มีอาณาเขตถึง*สองแสนพยาม* (อาจารย์สินชัย กระบวนแสง ได้ ลองคำนวณดูและสันนิษฐานว่า อาจไปจดแหลมมลายู) ในจารึกกล่าวว่า โอรสของพ่อขุนนาวนำถม ครองเมือง*ราด* เมืองราดจึงเป็นเมืองลูกหลวงเมืองหนึ่ง (*เมืองราด* นี้จะอยู่ที่ไหน นักประวัติศาสตร์ ยังไม่สามารถให้ความเห็นได้แน่ชัด ดร.ประเสริฐ สันนิษฐานว่า คือบริเวณ อ.ท่าปลา จ.อุตรดิตถ์)¹⁵² แต่อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภคม ได้ใช้หลักฐานทางโบราณคดี และมีความเห็นว่า ที่ อ.ท่าปลา ไม่มี ปรากฏของเมืองโบราณที่ใหญ่พอจะเป็นเมืองราดได้เลย)¹⁵³

สรุปแล้ว พอจะเห็นภาพได้คร่าว ๆ ว่า เขตอาณาจักรแท้ ๆ ของสุโขทัย หรือเขตภูมิภาค ของสุโขทัยตั้งแต่สมัยแรกเริ่มกินอาณาบริเวณเมืองสุวรรณโลก ศรีสัชนาลัย พิษณุโลก เพชรบูรณ์ เมืองฉอด และอุตรดิตถ์

ในจารึกหลักที่ 1 ได้กล่าวถึงอาณาเขตสุโขทัยในสมัยพ่อขุนรามคำแหง ไว้ว่า

“....*ปราช*เบื้องตะวันออก

อก รอด สระหลวง สองแคว ลุมบาจาย สคา

เท่าฝั่งขอ

ง ถึงเวียงจันทร์ เวียงคำเป็นที่แล้ว เบื้องหัว

นอน รอดคนที่ พระบาง แพรก สุพรรณภู

มิ ราชบุรี เพชรบุรี ศรีธรรมราช ฝั่งทะเล

สมุทร เป็นที่แล้ว เบื้องตะวันตก รอดเมื่อ

ง ฉอด เมือง.... น หงสาวดี สมุทรหาเป็

น แคน เบื้องดินนอน รอด เมืองแพร่

อ ม่าน เมือง.... เมืองพลัว ฝั่งของ

เมืองชะวา เป็นที่แล้ว”

ข้อความข้างต้นแสดงว่า พ่อขุนรามคำแหง *ปราบหัวเมืองต่าง ๆ* ไว้ในอำนาจได้มากมาย การที่ใช้คำว่า *ปราบ* แสดงว่า ก่อนหน้าที่จะได้เมืองเหล่านี้มา เมืองเหล่านี้อาจแข็งข้อต่อสุโขทัย อยู่ก่อนสมัยของพ่อขุนรามคำแหงก็ได้ อาณาเขต*ทิศตะวันออก* ของพ่อขุนรามคำแหงปราบได้เมือง *สระหลวง สองแคว ลุมบาจาย* (เมืองหล่มเก่า จ.เพชรบูรณ์ ซึ่งอยู่ใกล้เข้ามาหาสุโขทัยยิ่งกว่าเมือง สะคา)¹⁵⁴ และสคา ไปถึงฝั่งแม่น้ำโขง และเลยไปจนถึงเมืองเวียงจันทร์ และเวียงคำ สันนิษฐาน ว่า อาณาเขตที่สุโขทัยควบคุมได้ใกล้ขีด คงจะอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขงเท่านั้น ส่วนเวียง จันทร์ เวียงคำ คงเป็นเมืองประเทศราช *ทิศใต้* ได้เมือง*คนที* (เมืองที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำปิง ห่างจาก เมืองกำแพงเพชรปัจจุบันไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ราว 25 กม.)¹⁵⁵ *พระบาง* (นครสวรรค์) แพรก (เมืองชัยนาทเก่า)¹⁵⁶ *สุพรรณภูมิ* (อาจเป็นเมืองสุพรรณบุรีหรือเมืองอู่ทองก็ได้)¹⁵⁷ *ราชบุรี เพชรบุรี* ไปจนถึงนครศรีธรรมราชและฝั่งทะเล อาณาเขตทาง*ทิศใต้*นี้ ที่เป็นเขตสุโขทัย แท้ ๆ คงอยู่แถวเมือง*นครสวรรค์* ส่วนที่อยู่ไกลออกมาจัดเป็นเขตประเทศราช *ทิศตะวันตก* มีอาณา เขตไปถึงฉอด หงสาวดี และจดฝั่งมหาสมุทร ทิศนี้ก็เช่นกัน เขตสุโขทัยแท้ ๆ คงอยู่แค่บริเวณ เมืองฉอด ส่วนหงสาวดีเป็นเขตประเทศราช *ทิศเหนือ* ได้ถึงเมืองแพร่ น่าน เมืองพลัว (อ.บัว จ.น่าน)¹⁵⁸ ถึงฝั่งแม่น้ำโขง และเลยไปจนถึงหลวงพระบาง สันนิษฐานว่า เขตแพร่ น่าน และ หลวงพระบาง คงเป็นเขตประเทศราช

ใน*จารึกหลักที่ 3* กล่าวถึงอาณาเขตที่แตกแยกออกไปภายหลังสมัยพ่อขุนรามคำแหง แสดง ว่าในสมัยพ่อขุนรามคำแหง เมืองเหล่านี้อยู่ในพระราชอาณาเขตของพระองค์ด้วย จารึกหลักนี้ได้ ให้ชื่อเมืองบางเมืองเพิ่มเติมจากจารึกหลักที่ 1 บ้าง ดังนี้

“เมื่อชัวพระยารามราช..... กว้างขวาง....

...บ้านเมืองขาด.... หลายบ้านหลายท่อน ดั่งเมือง.....

เมือง*คนที* *พระบาง* หาเป็นขุนหนึ่ง.... เมือง*เขียง*

ทอง หาเป็นขุนหนึ่ง.... เมือง*บางพาน* หาเป็นขุนหนึ่ง

ได้*เสวยราช*แทนปู่ย่าพ่อแม่....*คนที* *พระบาง*โรมในดินพินี้

...เป็นป่าเป็นดงให้ถาง.... *ธรรมมิก*ราชนั้นบ้านเมืองอยู่*เขม*”¹⁵⁹

เมืองที่มีกล่าวเพิ่มจากจารึกหลักที่ 1 คือ เมือง*บางพาน* (ดร.ประเสริฐ สันนิษฐานว่า อาจจะตรงกับ อ.พรานกระต่าย จ.กำแพงเพชร)¹⁶⁰ เมือง*เขียงทอง* (สันนิษฐานว่าอยู่ระหว่าง ดากและกำแพงเพชร)¹⁶¹

ใน*จารึกหลักที่ 8* กล่าวถึงอาณาเขตที่พระยาสิทธิธรรมไว้ได้อีกครั้งหลังจากที่บ้านเมือง แตกแยกไปแล้วดังนี้

“...พระยา*ศรีสุรยพงศ*มหา

*ธรรมราชา*ธิราช เอาพลไปปราบยัง*นำ*....

....*บุรี* ได้สิ้นไปทั้งยัง*ตะวันออก*เขต....

.... ยัง*พระสักรอด*สิ้น จึงไปอยู่ใน

เมืองสองแคว ปุพระมหาราชูปถก....

.... เบื้องเหนือ น่านนาคีแดน เจ้าพระ

ญาผากองเจ้าเมืองน่าน เมืองพลัว....

.... เบื้องตะวันออก....

..... เถิงของพระยาฟ้างอม”¹⁶²

ข้อความข้างต้นแสดงว่า อาณาเขตของพระยาสิทธิไทย ทางตะวันออกมีไปจดแม่น้ำป่าสัก และเขตแดนของพระยาฟ้างอมแห่งลานช้าง ทางเหนือจดเมืองน่าน ในจารึกหลักเดียวกันนี้ กล่าวถึง ตอนที่พระยาสิทธิไทยเสด็จจากพิษณุโลกมาบูชาพระบาทที่เขาสุมณภูฏ กรุงสุโขทัย และมีเจ้านาย ประชาชนจากเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ใต้อิทธิพลของสุโขทัยติดตามมาด้วย ข้อความตอนนี้นำรายละเอียด เกี่ยวกับเมืองในส่วนภูมิภาคของสุโขทัยสมัยพระยาสิทธิไทยได้อย่างดี ดังนี้

“.... อยู่ในสองแคว

ได้เจ็ดเข้า จึงนำ

พลมา มีทั้งชาว ส

ระหลวง สองแคว ป่า

กยม พระบาง ชากัง

ราว สุพรรณ ภาวน

คร พระชุม เมืองใน....

เมืองพาน เมือง....

เมืองราด เมืองสะ

คำ เมืองหล่มบาจาย

เป็นบริวาร....”¹⁶³

(เมืองปากกม ดร.ประเสริฐ ฒ นคร สันนิษฐานว่าอยู่แถว จ.พิจิตร ชากังราว และนคร พระชุม อยู่กำแพงเพชร และเป็นกลุ่มเมืองแฝด 3 เมือง รวมกับสุพรรณภาว)¹⁶⁴

พิจารณาจากจารึกหลาย ๆ หลักเปรียบเทียบกันแล้ว พอจะสรุปได้ว่า ในยามที่สุโขทัยมีความมั่นคงพอสมควร อาณาบริเวณที่เป็นส่วนภูมิภาคของสุโขทัย หรือเขตอาณาจักรสุโขทัยแท้ ๆ จะมีความเข้มข้นอยู่ในบริเวณตอนล่างของลุ่มแม่น้ำปิง วัง ยม น่าน และทางตะวันออกไปจนถึงลุ่มน้ำป่าสัก เพราะในศิลาจารึกให้ชื่อเมืองในบริเวณเหล่านี้ซ้ำกันอยู่หลายครั้ง เมืองที่จัดว่าอยู่ในเขตอาณาจักรสุโขทัยแท้ ๆ จึงควรจะเป็นเมืองเหล่านี้ คือ

ทางทิศตะวันออก ได้แก่ เมืองสระหลวง สองแคว ลมบาจาย สะคา (เท่ากับตั้งแต่เขต จ.พิษณุโลกไปจนถึงเพชรบูรณ์ ในปัจจุบัน)

ทางทิศใต้ ได้แก่ คนที บางพาน นครพระชุม สุพรรณภาว ชากังราว ปากกม และพระบาง (เท่ากับตั้งแต่เขต จ.กำแพงเพชร พิจิตร ลงมาถึงนครสวรรค์ในปัจจุบัน)

ทิศตะวันตก ได้แก่ เขตเมืองฉอด (เท่ากับตั้งแต่เขต จ.ตากไปจนชายแดนพม่าในปัจจุบัน)

ทิศเหนือ ได้แก่ เขตเมือง ศรีสังฆนาลัย เซลียง รวด ไปจนถึงเขต เมือง แพร่และน่าน (เท่ากับตั้งแต่เขต อ.สวรรคโลก ไปถึง จ.อุตรดิตถ์ และจดเขต จ.แพร่ และน่านในปัจจุบัน)

นักวิชาการท่านหนึ่ง ได้จัดแบ่งประเภทของเมืองในเขตอาณาจักรสุโขทัยแท้ ๆ รวมทั้งเมืองหลวงด้วย ออกเป็น 4 ประเภทใหญ่ ๆ ด้วยกัน ดังนี้

1. เมืองสำคัญอันดับหนึ่ง คือ เมืองหลวง ได้แก่เมืองสุโขทัย ศรีสังฆนาลัย (ในระยะหลังศรีสังฆนาลัยจะมีฐานะเป็นเมืองลูกหลวง)
2. เมืองอันดับสอง ได้แก่เมืองลูกหลวง คือ สระหลวง สองแคว
3. เมืองอันดับสาม เป็นเมืองเล็ก ๆ รองลงมา เช่นเมืองในแถบลุ่มแม่น้ำปิง เช่น นครพระชุม ชากังราว
4. เมืองเล็กขนาดเป็นเพียงชุมชน หมู่บ้าน ดังเช่น พระบางในเขต จ.นครสวรรค์¹⁶⁵

นักวิชาการอีกท่านหนึ่ง ได้ให้ข้อสันนิษฐานว่า ทางสุโขทัยคงจัดโครงสร้างของอาณาจักรตามหลักราชศาสตร์ของพราหมณ์ โดยให้มีเมืองหน้าด่าน คอยแวดล้อมกรุงสุโขทัย เมืองหลวงอยู่ทั้ง 4 ทิศ คือ เมืองศรีสังฆนาลัย ทางทิศเหนือ เมืองสองแควทางทิศตะวันออก เมืองในกลุ่มจ.กำแพงเพชร ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ และเมืองพิจิตรทางทิศใต้¹⁶⁶

สำหรับเจ้าผู้ครองเมืองในเขตภูมิภาคของสุโขทัยนี้ สันนิษฐานว่า ถ้าเป็นเมืองสำคัญอันดับหนึ่ง ดังเช่น เมืองศรีสังฆนาลัย สระหลวง สองแคว ทางกษัตริย์สุโขทัยคงจะโปรดให้ลูกเจ้าลูกขุนในลำดับสูงไปเป็นเจ้าเมือง ในระยะแรกดังเช่น ในสมัยของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ถึงสมัยพ่อขุนรามคำแหงจะโปรดให้เจ้านายชั้นใดไปปกครองไม่มีหลักฐานแน่ชัด มาได้หลักฐานเพียงเล็กน้อยในสมัยพระยาเลอไทยว่า โปรดฯ ให้พระโอรส คือ พระยาสิทธิไทรไปครองเมืองศรีสังฆนาลัย จารึกหลัก 5 ระบุว่าพระยาสิทธิไทยไปปกครองที่ศรีสังฆนาลัย เมื่อถึง พ.ศ. 1904 ก็นับได้ 22 ปีแล้ว พระยาสิทธิไทยจึงเป็นเจ้าเมืองที่ศรีสังฆนาลัยตั้งแต่ พ.ศ. 1883 และทรงนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วงที่เมืองนี้ใน พ.ศ. 1886¹⁶⁷ พระยาสิทธิไทยคงจะเป็นพระมหาอุปราชในสมัยของพระยาเลอไทย ต่อมาใน พ.ศ. 1890 จึงเสด็จมายึดอำนาจที่สุโขทัย เราจะสังเกตเห็นข้อเปลี่ยนแปลงอย่างหนึ่งที่แตกต่างไปจากวิธีปกครองของอาณาจักรไทยในระยะแรก คือ พระมหาอุปราชของสุโขทัย (ในสมัยพระยาเลอไทยและคงเป็นสมัยต่อมาด้วย) มิได้ประทับที่เมืองหลวงเหมือนอุปราชของอาณาจักรไทยสมัยต้น ๆ (ลักษณะเช่นนี้ก็ปรากฏในอาณาจักรอยุธยาเช่นกัน ทั้ง ๆ ที่กฎมณเฑียรบาลของอยุธยาระบุว่า พระโอรสกษัตริย์ขึ้นพระมหาอุปราชจะประทับอยู่ในเมืองหลวง และพระโอรสชั้นรองลงมาจะได้ไปปกครองหัวเมืองในส่วนภูมิภาค แต่ตามความจริงปรากฏว่าพระอุปราชส่วนใหญ่จะไปปกครองเมืองลูกหลวงสำคัญในส่วนภูมิภาค) หลักฐานเกี่ยวกับเจ้าเมืองสำคัญในส่วนภูมิภาคจะปรากฏใน*อารึกหลักที่ 2* ซึ่งกล่าวถึงประวัติส่วนหนึ่งของพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณีว่า ได้ทรงช่วยพระยาคำแหงพระราม พระราชบิดา ต่อสู้กับขุนจิ้งที่มารุกราน¹⁶⁸ พระยาคำแหงพระรามเป็นโอรสของพ่อขุนผาเมือง คงจะได้เป็นเจ้าเมืองสำคัญเมืองใดเมืองหนึ่งตามประวัติพระมหาเถรศรีศรัทธา ประสูติที่เมืองสระหลวง สองแคว อาจเป็นไปได้ว่า พระยา

คำแห่งพระราม คงปกครองอยู่ที่สระหลวง สองแควหรือไม่เช่นนั้น ก็ปกครองที่เมืองราด อันเป็นเมืองดั้งเดิมของพ่อขุนผาเมือง และคงจะรวมอยู่ในอาณาจักรสุโขทัยในขณะนั้น เพราะเมื่อพระยาเถรศรีศรัทธาฯ ได้ชนช้างชนะขุนจิ้งแล้ว พระยาเลอไทย กษัตริย์แห่งสุโขทัยได้ทรงรับทราบเรื่องนี้ด้วย พระยาคำแห่งพระราม และพระมหาเถรศรีศรัทธา คงมีความสัมพันธ์ฉันท์ญาติกับทางกษัตริย์แห่งสุโขทัย นักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่มีความเชื่อว่า พ่อขุนศรีอินทราทิตย์แห่งสุโขทัย ได้พระพี่นางองค์หนึ่งของพ่อขุนผาเมืองเป็นพระมเหสี¹⁶⁹

ในสมัยพระยาสิทธิไทย หลังจากที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 แห่งอยุธยายึดเมืองชัยนาท (ในสมัยสุโขทัยหมายถึง เมืองสองแคว หรือพิษณุโลก)¹⁷⁰ ไปได้ และต่อมาทรงคืนเมืองให้พระยาสิทธิไทย แล้วพระยาสิทธิไทยเสด็จมาประทับปกครองที่สองแควด้วยพระองค์เอง ประมาณ พ.ศ. 1906 - 1911 ส่วนที่สุโขทัยโปรดให้พระกนิษฐาปกครอง และที่กำแพงเพชร ให้ตีปัญญาอำมาตย์ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่เป็นผู้ปกครอง¹⁷¹ ในระยะนี้ สองแควจึงเป็นเมืองหลวง ส่วนสุโขทัยเป็นเมืองลูกหลวงชั่วคราว

สำหรับในส่วนภูมิภาคที่มีความสำคัญรองลงไป และอยู่ห่างจากสุโขทัยออกไป สุโขทัยอาจให้เจ้านายหรือขุนนางชั้นรอง หรือมิเช่นนั้นก็เชื้อสายเจ้านายพื้นเมืองดั้งเดิมเป็นผู้ปกครอง ลักษณะการปกครองในส่วนภูมิภาคก็คงเป็นลักษณะการปกครองแบบนครรัฐ (City State) คล้ายคลึงกับในอาณาจักรของคนไทยในระยะแรก กล่าวคือ เจ้าเมืองในส่วนภูมิภาคจะมีอำนาจในการปกครองตนเอง ในลักษณะเป็นอิสระจากเมืองหลวงพอสมควร ทางเมืองหลวงคงไม่สามารถเข้ามาปกครองอย่างเข้มงวดกวดขันนัก

เมืองในส่วนภูมิภาคผูกพันกับเมืองหลวงโดยสัมพันธ์ฉันท์เครือญาติ อาจจะโดยใกล้ชิด เช่น ในฐานะ ราชบิดา-บุตร หรือเครือญาติห่างออกมา ถ้าเป็นเมืองเล็ก ๆ ที่อยู่ห่างไกล ก็อาจผูกพันกับเมืองหลวงโดยความเกรงกลัวในอำนาจของกษัตริย์ ด้วยเหตุนี้ เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงกษัตริย์ที่เมืองหลวง มีผลให้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติเจือจางห่างเหินลงไปบ้าง ไม่ทำให้เกิดความเคียดแค้นเกรงตั้งแต่ก่อน และความหวาดกลัวในอำนาจของกษัตริย์เสื่อมทรมานไป เมืองในส่วนภูมิภาคก็อาจแยกตัวเป็นอิสระได้โดยง่าย เพราะไม่มีกลไกทางการบริหารราชการแผ่นดินผูกมัดไว้เพียงพอ ดังปรากฏจากหลักฐานในศิลาจารึกอยู่หลายครั้ง ลักษณะเช่นนี้ ทำให้อาณาจักรสุโขทัยมีการรวมตัวกันเพียงหลวม ๆ มิได้เป็นปึกแผ่นมั่นคงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแท้จริง

การปกครองในรูปแบบนครรัฐของสุโขทัย อาจมีข้อที่แตกต่างไปจากการปกครองนครรัฐของอาณาจักรไทยในระยะแรกอยู่อีกประการหนึ่ง คือ ในสมัยสุโขทัย เมืองหลวงอาจเพิ่มความพยายามและสร้างกลไกในการควบคุมเมืองในส่วนภูมิภาคอย่างรัดกุมมากขึ้นกว่าแต่ก่อนบ้าง เมืองภูมิภาคจึงพยายามดิ้นรนเป็นอิสระเท่าที่โอกาสจะอำนวย ลักษณะเช่นนี้ไม่ปรากฏในอาณาจักรไทยในระยะแรก ๆ เลย นอกจากนี้ การอพยพผู้คนไปสร้างเมืองใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นก็ไม่มีแล้วในสมัยอาณาจักรสุโขทัย (เนอาณาจักรลานนา ยังมีอยู่ในระยะเดียวกันนี้) ทั้งนี้อาจเป็นเพราะสุโขทัยมีความแห้งแล้ง เนื้อที่เหมาะสมที่จะสร้างเมืองใหม่ ๆ หมดไปแล้ว อำนาจของเมืองหลวงจึงสามารถเข้ามาบีบคั้นทาบในภูมิภาคได้มากกว่าในสมัยอาณาจักรไทยในยุคแรก แม้ว่าจะไม่ได้มีอำนาจควบคุมหัว

เมืองอย่างแท้จริงแบบรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางก็ตาม

การปกครองเขตภูมิภาคของสุโขทัยประสบปัญหาหลายครั้ง มูลเหตุของปัญหาก็คือ ลักษณะการปกครองในรูปนครรัฐ ที่ให้อิสระแก่เจ้าเมืองต่าง ๆ ที่จะปกครองตนเอง เจ้าเมืองมีอิทธิพลสูงและมาตรการของเมืองหลวงที่ควบคุมไม่มีประสิทธิภาพพอ เมืองหลวงจะดึงหัวเมืองให้อยู่ในอำนาจด้วยความสัมพันธ์ฉันท์เครือญาติ และความเข้มแข็งของกษัตริย์ที่เมืองหลวง เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงดิน หรือทางเมืองหลวงมีกษัตริย์อ่อนแอ หัวเมืองจึงแตกแยกเป็นอิสระได้รวดเร็ว ดังหลักฐานในศิลาจารึกที่กล่าวถึงการแตกแยกของอาณาจักรหลายครั้งหลังสมัยพ่อขุนรามคำแหง ในบางครั้ง เจ้าเมืองในส่วนภูมิภาค โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้าเมืองลูกหลวง ก็จะยกกำลังมาชิงอำนาจที่เมืองหลวง และตั้งตนเป็นกษัตริย์ ดังเช่นกรณีที่พระยาสิทธิไทยนำกำลังจากศรีสัชนาลัย เขาวานประหารศัตรู และยึดอำนาจที่สุโขทัยสำเร็จใน พ.ศ. 1890 ปัญหาเช่นนี้มิได้เกิดขึ้นเพราะในอาณาจักรสุโขทัยเท่านั้น หากเกิดอย่างแพร่หลายในอาณาจักรลานนา และอยุธยาในระยะเดียวกันนี้ด้วย

การปกครองในเขตประเทศราชของสุโขทัย

สุโขทัยยังขยายอิทธิพลออกไปโดยรอบจากเขตอาณาจักรแท้ ๆ ของสุโขทัยออกมา เช่นเข้าไปในเขตฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง เข้าไปยังบริเวณภาคใต้ของไทย และเข้าไปยังเขตแดนมอญ อาณาเขตประเทศราชเหล่านี้ จะขยายใหญ่ขึ้นและเล็กลงได้ตามอำนาจความมั่นคงของสุโขทัย หลักฐานจากศิลาจารึกแสดงให้เห็นว่า อาณาเขตประเทศราชของสุโขทัยกว้างใหญ่ที่สุดในสมัยพ่อขุนรามคำแหง ดังปรากฏข้อความจารึกไว้ดังนี้ว่า

“พ่อขุนพระรามคำแหง ลูกพ่อขุนศรีอินทราทิตย์

เป็

นขุนในเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย ทั้งมากาวลาว
และไทย เมืองใต้หล้าฟ้า ภู ไทยชาวอุซาวของ มาอ
ก.....”

“.... ปราบเบื้องตะวัน อ

อก รอด สระหลวง สองแคว ลุมบาจาย สคา *เท่าฝั่งขอ*
ง ถึงเวียงจันทร์เวียงคำเป็นที่แล้ว เบื้องหัว
นอนรอดคนตี พระบาง แพรก *สุพรรณภู*
มิ *ราชบุรี เพชรบุรี ศรีธรรมราช ฝั่งทะเล*
สมุทร เป็นที่แล้ว เบื้องตะวันตก รอดเมื่อ
ง *ฉอด เมือง...นหงสาวดี สมุทรห้า เป็*
น *แดน เบื้องต้นนอน รอดเมืองแพร่ เม็*
อง *ม่าน เมือง น เมืองพลัว ฝั่งฝั่งของ*
เมือง *ชะวา เป็นที่แล้ว....*”¹⁷²

พิจารณาจากศิลาจารึกแล้ว พอได้ข้อมูลเกี่ยวกับเขตประเทศราชของสุโขทัยในสมัยพ่อขุนรามคำแหงว่า

ทิศตะวันออก มีไปถึงบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง คือ เมืองเวียงจันทร์ เวียงคำ

ทิศใต้ ตั้งแต่เมืองชัยนาท สุพรรณบุรี ราชบุรี เพชรบุรี จนถึงนครศรีธรรมราช และฝั่งทะเลสมุทร

อาณาเขตประเทศราชทางทิศใต้ นี้ เดิมเชื่อกันว่า มีไปจนถึงอาณาจักรนครศรีธรรมราช และตลอดแหลมมลายู ในปัจจุบันนักวิชาการเริ่มมีความคิดเห็นแตกแยกกันไป บางท่านเชื่อว่าสุโขทัยมิได้มีอำนาจไปถึงแหลมมลายู เพราะเอกสารคือ พงศาวดารจีนระบุว่า จีนได้ขัดขวางมิให้ไทยรุกรานมลายู¹⁷³ บางท่านยังมีความเห็นว่า *สุโขทัยมิได้มีอำนาจเหนืออาณาจักรนครศรีธรรมราช* เสียด้วยซ้ำ เพราะในครั้งพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ที่เสด็จไปนครศรีธรรมราช เพื่อนำพระพุทธสิหิงค์มากรุงสุโขทัยตามที่ระบุไว้ในตำนานชินกาลมาลีปกรณ์ และตำนานพระธาตุนครศรีธรรมราช ก็มีได้มีข้อความระบุว่ากรุงสุโขทัยเข้าไปปราบปรามนครศรีธรรมราชแต่อย่างใด¹⁷⁴ ข้อความในตำนานพระธาตุนครศรีธรรมราชยังระบุว่า ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 19 (พ.ศ. 1815 จนถึง 1861) นครศรีธรรมราชอยู่ในอิทธิพลของกรุงไทรยา และการที่ไทรยามีอิทธิพลเหนือนครศรีธรรมราชก็เพราะมีความสัมพันธ์ฉันท์ญาติ ไทรยาจึงอ้างสิทธิเหนือนครศรีธรรมราชได้¹⁷⁵ ด้วยเหตุนี้สุโขทัยจึงไม่น่ามีอิทธิพลเหนือนครศรีธรรมราชได้ แต่มีความสัมพันธ์ฉันท์ญาติต่อกัน เพราะเอกสารพื้นเมืองเชียงใหม่ก็ระบุว่า พ่อขุนรามคำแหงเป็นพระญาติกับกษัตริย์ไทรยาและนครศรีธรรมราช¹⁷⁶

ทิศตะวันตก มีไปจนถึงเขตแดนมอญทางภาคใต้ของพม่า เช่น หงสาวดี เมาะตะมะ ตะนาวศรี

ทิศเหนือ มีไปถึงแพร่ น่าน และหลวงพระบาง (หรือเมืองชะวา)

หลังสมัยพ่อขุนรามคำแหงมาแล้ว อาณาเขตประเทศราชเหล่านี้ หลุดพ้นไปจากอิทธิพลของสุโขทัยเป็นส่วนใหญ่ แม้กษัตริย์สุโขทัยบางพระองค์จะพยายามขยายอิทธิพลออกไปอีก แต่ก็ไม่ได้มีอาณาเขตกว้างขวางอย่างในสมัยพ่อขุนรามฯ อีก ตำนานชินกาลมาลีปกรณ์ระบุว่า เมืองตากตกอยู่ในอิทธิพลของลานนาหลังสมัยพระยามังราย¹⁷⁷ ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 19 เมืองแพร่และน่านเป็นอิสระ¹⁷⁸ แต่กลับมาอยู่ในอำนาจของสุโขทัยใหม่ในสมัยพระยาธิไทย ส่วนทางด้านอาณาจักรมอญ มีหลักฐานว่าในประมาณ พ.ศ. 1861 พระยาเลอไทย ไอรสพ่อขุนรามได้เสด็จนำทัพไปโจมตีทเววายและตะนาวศรีที่ตั้งตนเป็นอิสระ แต่พระยาเลอไทยทำการไม่สำเร็จ¹⁷⁹ ต่อมาอยุธยาจึงมายึดเมืองทั้งสองไปได้

การขยายอำนาจของสุโขทัยไปยังบริเวณประเทศราชนี้ สุโขทัยอาจมีอิทธิพลได้ด้วยวิธีปราบด้วยกำลังทหาร และด้วยการที่เมืองประเทศราชยอมอ่อนน้อมเอง ในศิลาจารึกหลักที่ 1 กล่าวถึงทั้งการที่หัวเมืองทั้งหลาย “มาออก” และการ “ปราบ ของสุโขทัย นักวิชาการในปัจจุบันเชื่อว่า สุโขทัยยังมีวิธีขยายและรักษาอำนาจในเขตเมืองขึ้นอีกวิธีหนึ่งนั่นก็คือ การสร้างสัมพันธไมตรีกับเครือญาติโดยการแต่งงานระหว่างเจ้านายในราชวงศ์สุโขทัยกับเจ้านายเมืองต่าง ๆ ด้วยวิธีนี้ สุโขทัยจึงอาจอ้างสิทธิเหนือดินแดนทั้งหลายและกระชับความสัมพันธ์กับดินแดนดังกล่าวไว้ได้¹⁸⁰ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนก็คือ กรณีของอาณาจักรมอญ มะกะโทผู้กอบกู้เอกราชให้แก่มอญ จากอำนาจของพม่า มีฐานะเป็นราชบุตรเขยของพ่อขุนรามคำแหง¹⁸¹ พ่อขุนรามคำแหงยังทรงเป็นพระญาติกับเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชและอโยธยา อาจเป็นไปได้ว่า ราชบิดา 2 พระองค์ของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ได้อภิเษกกับเจ้านายทางนครศรีธรรมราชและอโยธยานั่นเอง¹⁸² นักวิชาการบางท่านสันนิษฐานว่า พระยาสิทธิไทยอาจได้ธิดาของเจ้าผู้ครองน่านเป็นมเหสี ด้วยเหตุนี้ พระยาผากองเจ้าเมืองน่านจึงยกกำลังมาช่วยสุโขทัยต่อสู้กับอยุธยาใน พ.ศ. 1919¹⁸³

สุโขทัยปกครองบริเวณประเทศราชโดยวิธีการปกครองทางอ้อม (indirect rule) คือ สุโขทัยมิได้ส่งเจ้านายหรือขุนนางจากสุโขทัยไปปกครองประเทศราช แต่ได้ให้เจ้านายดั้งเดิมของเมืองเหล่านั้นปกครองกันเอง โดยสุโขทัยแทรกแซงแต่น้อย หรืออาจไม่ได้เข้าไปมีบทบาทในการปกครองภายในของอาณาจักรนั้น ๆ แต่อย่างใด เมืองประเทศราชมีหน้าที่เพียงส่งบรรณาการให้แก่สุโขทัยตามกำหนดเวลา และอาจมีนโยบายบางประการอย่างเป็นอิสระ ที่เป็นดังนี้อาจเป็นนโยบายผ่อนปรนของสุโขทัยที่จะรักษาอิทธิพลในเขตประเทศราชในระยะยาว หรืออาจเป็นเพราะสุโขทัยไม่มีกำลังอำนาจพอจะเข้าไปปกครองเมืองเหล่านั้นได้ จึงมีอิทธิพลแต่เพียงในนามหรือเป็นเพียงเกียรติภูมิ (Prestige) อาณาเขตเหล่านี้จึงจัดเป็นเพียงเขตอิทธิพลหรือ Sphere of influence ของสุโขทัยเท่านั้น เมื่อสุโขทัยอ่อนแอลง เขตอิทธิพลนี้ก็พร้อมที่จะแยกตัวเป็นอิสระ หรือตกอยู่ใต้อิทธิพลของอาณาจักรอื่นโดยง่าย ตัวอย่างการปกครองประเทศราชของสุโขทัยเห็นได้จากความสัมพันธ์ระหว่างสุโขทัยกับมอญ กล่าวคือ ขณะที่มีมะกะโทประกาศยอมรับอำนาจของพ่อขุนรามคำแหงและพ่อขุนรามคำแหงได้พระราชทานตำแหน่งและราชทินนามให้มะกะโทเป็นพระเจ้าฟ้ารั่ว แต่พระเจ้าฟ้ารั่วก็สามารถมีนโยบายต่างประเทศอย่างอิสระโดยทางสุโขทัยมิได้ขัดขวางพระเจ้าฟ้ารั่วได้จัดส่งคณะทูตพร้อมบรรณาการไปเฝ้ากษัตริย์จีน เพื่อให้จีนรับรองรัฐมอญอิสระด้วย¹⁸⁴

เชิงอรอดตอนที่ 1 บทที่ 1

1. ตำนานสิงหนวัติกนิมาร มีพิมพ์อยู่ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 61 ซึ่งกรมศิลปากรได้จัดพิมพ์เป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2479 ยังมีต้นฉบับตำนานเรื่องนี้เป็นภาษาไทย-ยวนอีกชุดหนึ่ง ซึ่งนายสงวน ไชติสุขรัตน์ได้มาจากขุนนิเวศน์โรคาพาธ (หน่อเมือง ไชยวรรณ) อ.แม่สาย จ.เชียงราย ในพ.ศ. 2501 มีข้อความบางส่วนแตกต่างไปจากที่ปรากฏในประชุมพงศาวดารภาคที่ 61 บ้างเล็กน้อย

ตำนานจามเทวีวงศ์ พงศาวดารเมืองหริภุญไชย ผู้แต่งคือพระโพธิรังสี แต่งเป็นภาษาบาลี สันนิษฐานว่าแต่งขึ้นในช่วงหลังของพุทธศตวรรษที่ 20 (ก่อนหน้า พ.ศ. 1993)

(Donald K. Swearer, "Myth, Legend and History in the Northern Thai Chronicles," Journal of the Siam Society, Vol. 62, part 1 (January, 1974), p. 69) พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์) แปลเป็นภาษาไทย

ตำนานชินกาลมาลีปกรณ์ ท่านรัตนปัญญาเถรชาวเมืองเหนือได้แต่งขึ้นเป็นภาษาบาลี ระหว่าง พ.ศ. 2060 - 2071 ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้แปลเป็นภาษาไทย เมื่อ พ.ศ. 2337 และเรียกว่า ชินกาลมาลินี ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการตีพิมพ์เป็นเล่มไว้ทั้งฉบับภาษาบาลีและฉบับแปลในสมัยรัชกาลที่ 1 (ต่อมาใน พ.ศ. 2499 ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร ได้แปลอีกครั้งหนึ่ง

ตำนานมูลศาสนา ผู้แต่งคือ พระพุทธพุกาม และพระพุทธญาณเจ้า ดร.ประเสริฐ ฒ นคร สันนิษฐานว่า ได้แก่พระพุทธรักขิต แห่งวัดสวนดอก และพระพุทธญาณเจ้า แห่งวัดหมื่นสาร เชื่อกันว่า พระพุทธญาณเจ้า เป็นผู้เริ่มแต่งขึ้นในระหว่าง พ.ศ. 1960 - 1972 และพระพุทธรักขิตมาแต่งต่อจนจบในระหว่าง พ.ศ. 2032 - 2042

พงศาวดารเหนือ หนังสือเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้งยังดำรงพระยศเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล มีรับสั่งให้พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เป็นผู้รวบรวมขึ้นจากหนังสือเก่า ๆ ในพ.ศ. 2350 พิมพ์เป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2412

ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ เขียนขึ้นด้วยภาษาไทยยวน (โยนก) กล่าวถึงประวัติการสร้างอาณาจักรลานนาไทย นายสงวน ไชติสุขรัตน์ ได้ต้นฉบับไทยยวนมาจากพระมหาคำมั้น วุฒิยาโณ วัดเจติยหลวง นครเชียงใหม่ จึงได้ทำการแปลเป็นภาษาไทยกลาง ยังไม่ทราบระยะเวลาที่แต่งและผู้แต่งที่แน่นอน

2. Donald K. Swearer, "Myth, Legend and History in the Northern Thai Chronicles," Journal of The Siam Society, Vol. 62, Part 1 (January 1974) p. 70
3. มานิต วัลลิโกดม ตำนานสิงหนวัติกุมาร ฉบับสอบค้น คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี จัดพิมพ์เผยแพร่ พ.ศ. 2516 หน้า 28
4. เพ็ญอ้าย หน้า 29
5. ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร เปรียญ แปล ชินกาลมาลีปกรณ์ พิมพ์เป็นอนุสรณ์แด่นายกี นิมมาน-เหมินท์ เนื่องในวันเปิดตึกคนไข้พิเศษ "นิมมานเหมินท์ - ชุตินา" ในโรงพยาบาลนครเชียงใหม่ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ พ.ศ. 2510 หน้า 93 เชียงรรถที่ 1
6. ตำนานสิงหนวัติกุมาร ฉบับสอบค้น หน้า 33
7. เพ็ญอ้าย หน้า 80
8. คำอธิบายของ มานิต วัลลิโกดม ใน ตำนานสิงหนวัติกุมาร ฉบับสอบค้น หน้า 85
9. ตำนานสิงหนวัติกุมาร ฉบับสอบค้น หน้า 85
10. ดร.ขจร สุขพานิช "สภาพการเมืองและสังคมในลุ่มน้ำเจ้าพระยา รวมทั้งแคว้นเซียง สมัยก่อนตั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี" รายงานผลการสัมมนาการเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย ศูนย์สุโขทัยศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก พ.ศ. 2521 หน้า 17
11. ตำนานสิงหนวัติกุมาร ฉบับสอบค้น หน้า 94
12. เพ็ญอ้าย หน้า 99 - 100
13. เพ็ญอ้าย หน้า 101
14. เพ็ญอ้าย หน้า 42
15. ชินกาลมาลีปกรณ์ หน้า 103
16. ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ จากต้นฉบับโบราณ อักษรไทยยวน คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี พิมพ์จำหน่าย พระนคร หน้า 3 - 4
17. เพ็ญอ้าย หน้า 7-9
18. คำแปลจามเทววงศ์ พงศาวดารเมืองหริภุญไชย พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพ ชัช แดงดีเลิศ ณ เมรุวัดสุวรรณาราม นครหลวงฯ พ.ศ. 2515 หน้า 10
19. ชินกาลมาลีปกรณ์ หน้า 91
20. เพ็ญอ้าย คำแปลจามเทววงศ์ หน้า 13
21. คำแปลจามเทววงศ์ หน้า 15 - 16
22. เพ็ญอ้าย หน้า 29
23. ชินกาลมาลีปกรณ์ หน้า 92
24. เพ็ญอ้าย หน้า 95 - 96
25. เพ็ญอ้าย หน้า 96

26. คำแปลจามเทววงศ์ หน้า 83
27. ขินกาลมาลีปกรณ์ หน้า 98
28. พระยาประชาภิจักรจักร์ (แช่ม บุนนาค) พงศาวดารโยนก แพร่พิทยา กรุงเทพฯ พ.ศ. 2515 หน้า 89
29. เพ็งอ้วง หน้า 63 - 65
30. ตำนานสิงหนวัติกุมาร ฉบับสอบค้น หน้า 35-95
31. เพ็งอ้วง หน้า 47, 101
32. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวานิช ความคิดทางการเมือง การปกครองไทยโบราณ เอกสารการศึกษาทางรัฐประศาสนศาสตร์ ลำดับที่ 4 แผนกรรัฐประศาสนศาสตร์ คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า 45 - 46
33. ตำนานสิงหนวัติกุมาร ฉบับสอบค้น หน้า 52
34. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวานิช เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 46, 102
35. ตำนานสิงหนวัติกุมาร ฉบับสอบค้น หน้า 40, 48
36. เพ็งอ้วง หน้า 53 - 54
37. เพ็งอ้วง หน้า 87- 88
38. เพ็งอ้วง หน้า 52
39. คำแปลจามเทววงศ์ หน้า 72
40. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวานิช เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 101 เชิงอรรถที่ 44
41. ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ หน้า 4
42. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวานิช เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 103-105
43. คำแปลจามเทววงศ์ หน้า 41
44. ขินกาลมาลีปกรณ์ หน้า 97 เชิงอรรถที่ 3
45. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวานิช เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 50 - 51
46. คำแปลจามเทววงศ์ หน้า 83 - 84
47. เพ็งอ้วง หน้า 87
48. เพ็งอ้วง หน้า 92
49. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวานิช เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 101 เชิงอรรถที่ 44
50. ตำนานสิงหนวัติกุมาร ฉบับสอบค้น หน้า 37 - 38
51. ขินกาลมาลีปกรณ์ หน้า 10
52. คำแปลจามเทววงศ์ หน้า 14
53. เพ็งอ้วง หน้า 21
54. ตำนานสิงหนวัติกุมาร ฉบับสอบค้น หน้า 28
55. เพ็งอ้วง หน้า 52 - 53

56. เพ็ญอ้าย หน้า 85 - 88
51. คำแปลจามเทววิงศ์ หน้า 91 - 93
58. ตำนานสิงหนวัติกรมกร ฉบับสอบค้น หน้า 95
59. ชั้นกาลมาลีปกรณ์ หน้า 95
60. พระยาประชากิจกรจักร์ เรื่องที่อ้ายแล้ว หน้า 83
61. เพ็ญอ้าย หน้า 68
62. คำแปลจามเทววิงศ์ หน้า 45
63. Akin Rabibhadana, The Organization of Thai Society in the Early Bangkok Period; 1782 - 1873. Data Paper : Number 74. (Southeast Asia Program, Department of Asian Studies, Cornell University, Ithaca, New York, July, 1969), p. 40
64. Prince Dhani, "The Old Siamese Conception of the Monarchy," The Siam Society Fiftieth Anniversary Commemorative Publication : Selected Articles from the Siam Society Journal, Volume II, 1929 - 1953. (Bangkok, 1954) p. 162.
 ควอริช เวลส์ แต่ง กาญจนี สมเกียรติกุล ยูพา ชมจันทร์ แปล การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย กรุงเทพฯ 2519 หน้า 22
65. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวานิช เรื่องที่อ้ายแล้ว หน้า 52
66. Prince Dhani, "The Old Siamese Conception of the Monarchy," p. 163
67. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวานิช เรื่องที่อ้ายแล้ว หน้า 8
68. เพ็ญอ้าย หน้า 16 17
69. เพ็ญอ้าย หน้า 19
70. เพ็ญอ้าย หน้า 21
71. เพ็ญอ้าย หน้า 20
72. เพ็ญอ้าย หน้า 17
73. เพ็ญอ้าย หน้า 63
74. Prince Dhani, "The Old Siamese Conception of the Monarchy," p. 164
 นายรอง ศยามานนท์ พลตรีดำเนียร เลขะกุล นางสาววิลาสวงศ์ นพรัตน์ กรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพฯ 2515 หน้า 19
75. นายรอง ศยามานนท์ พลตรีดำเนียร เลขะกุล นางสาววิลาสวงศ์ นพรัตน์ เรื่องที่อ้ายแล้ว หน้า 19 - 20
76. Prince Dhani, "The Old Siamese Conception of the Monarchy,) p. 164

77. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวานิช เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 63
78. นายรอง คยามานนท์ พลตรีดำเนียร เลขะกุล นางสาววิลาสวงศ์ นพรัตน์ เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 21
79. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวานิช เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 65 - 67
80. Prince Dhani, "The Old Siamese Conception of the Monarchy," p. 163
81. Ibid, p. 165
82. Akin Rabibhadana, op. cit., p. 43
83. Robert Heine Geldern, "Conception of State and Kingship in Southeast Asia," The Far Eastern Quarterly, Vol. 2 (November, 1942) pp. 15 - 30
84. Ibid.
85. Ibid.
86. Ibid.
87. คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 1 โดยนายหน้า ทองคำวรรณ อ่างอิงใน สิทธา พิณจิวาดล วรรณกรรมสุโขทัย โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง พระนคร พ.ศ. 2518 หน้า 41 - 43
88. เพ็ญอั้ง หน้า 51 - 53
89. ขันทกาลมาลีปกรณ์ หน้า 116
90. ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ หน้า 19
91. เพ็ญอั้ง หน้า 17
92. คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 2 ศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 2 จารึกวัดศรีชุม พร้อมคำอธิบายของคณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี พ.ศ. 2521 สมาคมประวัติศาสตร์ จัดพิมพ์ เนื่องในการอภิปรายปัญหาประวัติศาสตร์ เรื่อง ความสำคัญของจารึกหลักที่ 2 ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 6 กันยายน 2522 หน้า 7
93. เพ็ญอั้ง หน้า 11
94. ดร.ประเสริฐ ณ นคร "ข้อคิดเกี่ยวกับจารึกนครชุม" ผลงานค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทย และเรื่องของเกลือ (ไม่) เค็ม พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพนายบุญเรือง ณ นคร ณ เมรุ วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน 31 ตุลาคม 2514 หน้า 74 - 75
95. มจ.จันทร์จิรายุ รัชณี เอกสารโรเนียว จารึกสุโขทัยหลักที่ 2 และหลักที่ 11 หน้า 4
96. ขันทกาลมาลีปกรณ์ หน้า 109
97. คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 4 อ่างอิงในสิทธา พิณจิวาดล เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 93 - 94
98. ดร.ประเสริฐ ณ นคร "ข้อคิดเกี่ยวกับจารึกนครชุม" หน้า 75
99. ดร.ประเสริฐ ณ นคร "เรื่องจารึกวัดตระพังช้างเผือก" ผลงานค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทย หน้า 59
100. ขันทกาลมาลีปกรณ์ หน้า 114

101. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ จัดพิมพ์อยู่ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 1
องค์การคำของคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ กรุงเทพฯ 2505 หน้า 132
102. คำแปลจารึกสุโขทัยหลักที่ 12 อ้างอิงในสิทธา พิณีจกวาดล เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 113
103. คำอ่านจารึกสุโขทัย หลักที่ 46 อ้างอิงในสิทธา พิณีจกวาดล เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 161
104. ดร.ประเสริฐ ณ นคร “การชำระประวัติศาสตร์สุโขทัย” ผลงานค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทย
หน้า 38
105. คำอ่านจารึกสุโขทัยหลักที่ 62 อ้างอิงในสิทธา พิณีจกวาดล เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 167
106. คำอ่านจารึกสุโขทัย หลักที่ 1 อ้างอิงในสิทธา พิณีจกวาดล เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 43
107. เพ็ญอ้าย หน้า 45
108. คำอ่านจารึกสุโขทัยหลักที่ 3 อ้างอิงใน ดร.ประเสริฐ ณ นคร “ข้อคิดเกี่ยวกับจารึกนครชุม,”
หน้า 75
109. คำแปลจารึกสุโขทัยหลักที่ 6 อ้างอิงในสิทธา พิณีจกวาดล เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 102
110. ดร.ประเสริฐ ณ นคร “การชำระประวัติศาสตร์สุโขทัย” หน้า 37
111. คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 1 อ้างอิงในสิทธา พิณีจกวาดล เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 53
112. เพ็ญอ้าย หน้า 41
113. เพ็ญอ้าย หน้า 41 - 43
114. เพ็ญอ้าย หน้า 41
115. คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 5 อ้างอิงในผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทรวานิช
เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 80
116. ไตรภูมิพระร่วง ของ พระยาอภัยไทย สำนักพิมพ์คลังวิทยา กรุงเทพฯ 2515 หน้า 110
117. เพ็ญอ้าย หน้า 114 - 116
118. คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 1 อ้างอิงในสิทธา พิณีจกวาดล เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 51 - 53
119. คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 4 อ้างอิงในสิทธา พิณีจกวาดล เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 98
120. คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 8 อ้างอิงในสิทธา พิณีจกวาดล เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 106
121. ไตรภูมิพระร่วง ของ พระยาอภัยไทย หน้า 9 - 11
122. คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 8 อ้างอิงในสิทธา พิณีจกวาดล เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 97
123. ชินกาลมาลีปกรณ์ หน้า 119
124. ไตรภูมิพระร่วง ของ พระยาอภัยไทย หน้า 110 - 111
125. เพ็ญอ้าย หน้า 117
126. คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 3 อ้างอิงในสิทธา พิณีจกวาดล เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 91
127. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทรวานิช เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 7 - 8
128. คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 4 อ้างอิงในสิทธา พิณีจกวาดล เรื่องที่ย่างแล้ว หน้า 93 - 94

129. Paul Pelliot, Trans. and et., "Memories Sur les Coutumes du Cambodge," Bulletin de L'Ecole Francaise d'Extreme Orient 11, pp. 173, 176 as quoted in G. Coedes, The Indianized States of Southeast Asia (East-West Center Press, Honolulu, 1968), p. 205
130. ทองสีบ ศุภะมาร์ค "เรื่องไทยในพงศาวดารและประวัติศาสตร์เขมร" เอกสารประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี ปีที่ 7 เล่มที่ 1 พ.ศ. 2516 หน้า 4
131. Georges Maspero, Le Royaume de Champa (Paris, 1928) pp. 196 - 197 as quoted in Coedes, op. cit., p. 219
132. ดร.ประเสริฐ ณ นคร รายงานผลการสัมมนาการเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย หน้า 166
133. สิทธา พินิจภูวดล เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 93
134. คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 4 อ้างอิงในสิทธา พินิจภูวดล เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 94
135. ศาสตราจารย์ยอช เซเดส์ "หลักที่ 2 ศิลาจารึกวัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย" ใน ศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 2 จารึกวัดศรีชุม หน้า 2
136. คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 2 ใน ศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 2 จารึกวัดศรีชุม หน้า 17
137. การอภิปรายของ ดร.ประเสริฐ ณ นคร เอกสารถอดเทป การอภิปรายทางวิชาการของสมาคมประวัติศาสตร์ ร่วมกับสาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เรื่อง การตีความศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 2 วันที่ 6 กันยายน พ.ศ. 2522 หน้า 8
138. คำอ่านจารึกสุโขทัย หลักที่ 3 อ้างอิงใน ดร.ประเสริฐ ณ นคร "การชำระประวัติศาสตร์สุโขทัย" หน้า 36
139. คำอ่านจารึกสุโขทัย หลักที่ 8 อ้างอิงในสิทธา พินิจภูวดล เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 105 - 106
140. คำอ่านจารึกสุโขทัย หลักที่ 1 อ้างอิงในสิทธา พินิจภูวดล เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 49
141. ดร.ประเสริฐ ณ นคร "จารึกสุโขทัย" รายงานผลการสัมมนาการเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย หน้า 413
142. คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 1 อ้างอิงในสิทธา พินิจภูวดล เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 41 - 43
143. เพ็ญอ้าง หน้า 53
144. ดร.ประเสริฐ ณ นคร "จารึกสุโขทัย" รายงานผลการสัมมนาการเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย หน้า 412
145. คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 1 อ้างอิงในสิทธา พินิจภูวดล เรื่องที่อ้างแล้ว หน้า 47 - 49
146. ดร.ประเสริฐ ณ นคร รายงานผลการสัมมนาการเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย หน้า 279
147. ม.ร.ว.เศิกฤทธิ์ ปราโมช "การปกครองสมัยสุโขทัย" ประวัติศาสตร์และการเมือง หนังสืออ่านประกอบวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ กรุงเทพฯ พ.ศ. 2518 หน้า 36
148. คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 2 ศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 2 จารึกวัดศรีชุม หน้า 4 - 5

149. ดร.ประเสริฐ ณ นคร “หลักการสอบค้นเมืองสมัยสุโขทัย” ผลงานค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทย หน้า 45
150. อธิบายคำ ใน ศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 2 อารามวัดศรีชุม หน้า 25
151. สิ้นชัย กระบวนแสง ประวัติศาสตร์สุโขทัย จัดพิมพ์เผยแพร่โดยศูนย์สุโขทัยศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก พ.ศ. 2520 หน้า 10
152. ดร.ประเสริฐ ณ นคร “เรื่องเกี่ยวกับศิลาจารึกสุโขทัย” รายงานผลการสัมมนาการเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย หน้า 40
153. นายศรีศักร วัลลีโกดม รายงานผลการสัมมนาการเมืองและสังคมสมัยสุโขทัย หน้า 47
154. สิ้นชัย กระบวนแสง เรื่องที่ยังค้าง หน้า 35 เชิงอรรถที่ 97
155. เพ็ญอ้าย
156. เพ็ญอ้าย
157. เพ็ญอ้าย
158. เพ็ญอ้าย หน้า 34 เชิงอรรถที่ 96
159. คำอ่านศิลาจารึกหลักที่ 3 อ่างอิงไฉ ดร.ประเสริฐ ณ นคร “การชำระประวัติศาสตร์สุโขทัย” หน้า 36
160. ดร.ประเสริฐ ณ นคร “หลักการสอบค้นเมืองสมัยสุโขทัย” หน้า 45
161. เพ็ญอ้าย หน้า 46
162. คำอ่านจารึกสุโขทัย หลักที่ 2 อารามวัดศรีชุม พิษณุโลก เรื่องที่ยังค้าง หน้า 105 - 106
163. เพ็ญอ้าย หน้า 100
164. ดร.ประเสริฐ ณ นคร “หลักการสอบค้นเมืองสมัยสุโขทัย” หน้า 44 - 45
165. ศรีศักร วัลลีโกดม “สังคมนาและตราของสุโขทัย” รายงานผลการสัมมนาการเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย หน้า 432 - 433
166. ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช “การปกครองสมัยสุโขทัย” หน้า 29
167. ดร.ประเสริฐ ณ นคร “การชำระประวัติศาสตร์สุโขทัย” หน้า 35
168. คำอ่านจารึกสุโขทัยหลักที่ 2 ศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 2 อารามวัดศรีชุม หน้า 11
169. ดร.สืบแสง พรหมบุญ “ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับฐานะอำนาจทางการเมืองของสมัยสุโขทัย” และอาจารย์จร สุทนต์ “อภิปรายถึงสาเหตุการกับปัญหาสุโขทัย” ใน รายงานผลการสัมมนาการเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย หน้า 110, 176
170. ดร.ประเสริฐ ณ นคร “เรื่องเกี่ยวกับศิลาจารึกสุโขทัย” รายงานผลการสัมมนาการเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย หน้า 38 - 39

171. ชินกาลมาลีปกรณ์ หน้า 115
172. คำอ่านศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 1 อ้างอิงในสิทธา พินิจภูวดล เรื่องที่น่าอึ้งแล้ว หน้า 58
173. ดร.สีบแสง พรหมบุญ “ความสัมพันธ์ระหว่างสุโขทัยกับจีน” รายงานผลการสัมมนาการเมืองและสภาพสังคมสมัยสุโขทัย หน้า 106
174. ศรีศักร วัลลิโภคม “ชุมชนโบราณในภาคใต้” รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช จัดพิมพ์เป็นเอกสารรวบรวมผลจากการสัมมนาทางวิชาการ เรื่องประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ครั้งที่ 1 ณ วิทยาลัยครุนครศรีธรรมราช พ.ศ. 2521 หน้า 56 - 57
175. พลโทคำเนียร เลขะกุล “นครศรีธรรมราชสมัยสุโขทัย” รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์ นครศรีธรรมราช หน้า 156
176. ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ หน้า 15
177. ชินกาลมาลีปกรณ์ หน้า 95.
178. ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ 39
179. Coedes, op. cit., p. 219
180. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ “อำนาจทางการเมืองของอาณาจักรสุโขทัย” วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 5 เล่ม 2 ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519 หน้า 67 - 68
181. Coedes, op. cit., p. 210
182. ดร.สีบแสง พรหมบุญ “ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับฐานอำนาจทางการเมืองของสมัยสุโขทัย” หน้า 114
183. สิ้นชัย กระบวนแสง เรื่องที่น่าอึ้งแล้ว หน้า 9
184. D.G.E. Hall, A History of South-East Asia (New York, 1968), p. 166, John F. Cady, Southeast Asia, Its Historical Development (McGraw-Hill Book Company, New York, 1964), P. 129.